

Keskiaikainen Rooma

Bysanttilaisten ja vieraiden käsitykset Bysantista ja bysanttilaisuudesta (843–1204)

Maisterintutkielma

Jakov Gerchman

Seminaariohjaaja: Markku Peltonen

Historian maisteriohjelma

Helsingin yliopisto

Huhtikuu 2021

Tiivistelmä

Tiedekunta: Humanistinen tiedekunta

Koulutusohjelma: historian maisteriohjelma

Opintosuunta: suomenkielinen opintosuunta

Tekijä: Jakov Gerchman

Työn nimi: Keskiaikainen Rooma – Bysanttilaisten ja vieraiden käsitykset Bysantista ja bysanttilaisuudesta (843–1204)

Työn laji: maisterintutkielma

Kuukausi ja vuosi: huhtikuu 2021

Sivumäärä: tutkielma: 42 sivua, liitteet: (sisällysluettelo: 1 sivu sekä lähteet ja kirjallisuusluettelo: 4 sivua)

Avainsanat: Bysantti, bysanttilaisuus, bysanttilaiset, Kreikka, kreikkalaisuus, kreikka, latinalaiset, latina, Rooma, identiteetti, Taktika, De administrando imperio, Aleksias, Menologion, hagiografiat, pyhimyselämäkerat, Nestorin kronikka, Leo VI, Konstantinos VII, Anna Komnene, Liutprand Cremonalainen, Symeon Metafrastes, Neilos Rossanolainen, keskibysanttilainen kausi

Ohjaaja tai ohjaajat: Markku Peltonen

Säilytyspaikka: Helsingin yliopiston kirjasto

Muita tietoja:

Tiivistelmä: Tarkastelen maisterintutkielmassani sitä, kuinka bysanttilaiset ja latinalaiset mutta pienissä määrin myös muinaisitäslaavit ja arabit näkivät Bysantin, bysanttilaisuuden ja bysanttilaiset keskibysanttilaisella kaudella vuosina 843–1204. Lisäksi tarkastelen bysanttilaisten kieltä ja erityisesti, oliko se aikalaisten mukaan kreikan vai ”rooman” kieli.

Alkuperäislähteenäni käytän bysanttilaisia Leo VI:n Taktikaa, Konstantinos VII:n De administrando imperiota, Anna Komnenen Aleksiaasta sekä joitakin hagiografioita, joista eräät ovat peräisin Symeon Metafrasteen Menologionista ja yksi pidempi on omistettu Pyhälle Neilos Rossanolaiselle. Lisäksi käytän läntisiä Liutprand Cremonalaisen kirjoituksia ja ristiretkikronikoita sekä muinaisitäslaavilaista Nestorin kronikkaa. Arabien näkökulmia olen tuonut ilmi tutkimuskirjallisuuden avulla. Tutkielmani liittyy etenkin Anthony Kaldelliksen tutkimukselliseen kontekstiin, joka pyrkii samaten tarkastelemaan Bysanttia ja bysanttilaisuutta korostaen niiden roomalaisuutta.

Tuon työssäni selkeästi ilmi sen, että bysanttilainen johtava maallinen älymystö piti selvästi Bysanttia Roomana ja sen asukkaita roomalaisina, mikä johtui siitä, että Bysantti oli Rooman valtakunnan suora jatkumo. Arabit ajattelivat samaan tapaan, mutta sekä latinalaiset että muinaisitäslaavit pitivät Bysanttia Kreikkana ja bysanttilaisia kreikkalaisina, mikä johtui pääasiassa siellä käytetystä kielestä mutta myös sen maantieteellisestä sijainnista. Käyttämäni bysanttilaiset hagiografiat muodostavat oman bysanttilaisen johtavan eliitin kirjoituksista eroavan ryhmänsä, joka ei keskity maallisiin asioihin ja joka saattaa liittää kotimaan valtion sijaan kaupunkiin.

Tutkielmani osoittaa, että bysanttilaiset olivat oman käsityksensä mukaan kansoista tärkein, mikä oli merkittävä osa heidän maailmankatsomustaan. Bysanttilainen identiteetti muodostui muun muassa kielen ja itäisen kristinuskon lisäksi vaatetuksesta. Bysanttilainen ja ulkomaalainen huomasi bysanttilaisen tämän vaatteiden perusteella. Bysanttilaiset myös selvästikin liittivät kansansa antiikin roomalaisiin ja esiintyivät heidän jälkeläisinään.

Työssäni kerron myös, mitä kieltä bysanttilaiset mielestään puhuivat. Leo VI, Konstantinos VII sekä Neilos Rossanolaisen hagiografia kutsuvat latinaa roomalaisten kieleksi, mutta jälkimmäinen paljastaa myös kutsuvansa kreikan kieltä kreikaksi. Huomattavasti näiden kirjoittajien ja tekstien jälkeen kirjottanut Anna Komnene taas kutsuu kreikan kieltä sekä kreikaksi että väliin myös ”roomaksi.” Ulkopuolisista lähteistäni vain latinalainen Liutprand Cremonalainen kiinnittää huomiota Bysanttilaisten kieleen kutsuen sitä loogisesti kreikaksi ja omaa kieltään latinaksi.

Sisällysluettelo

1. Johdanto	1
1.1 Tutkimustehtävä	1
1.2 Lähteet	3
2. Bysantti	10
2.1 Bysanttilaisten näkemys omasta valtiostaan	10
2.2 Muiden näkemykset Bysantista	12
2.3 Bysantin luonne	15
3. Bysanttilaiset ja bysanttilaisuus	17
3.1 Bysanttilaisten näkemykset itsestään	17
3.2 Muiden näkemykset bysanttilaisista	22
3.3 Bysanttilaisten näkemys vieraista kansoista ja omasta arvostaan	24
3.4 Bysanttilaisten pukeutuminen	28
4. Bysanttilaisten kieli	31
5. Johtopäätökset	36
Lähteet ja kirjallisuusluettelo	43

1. Johdanto

1.1 Tutkimustehtävä

Käsittelen tutkimuksessani sitä, kuinka bysanttilaiset ja latinalaiset mutta myös pienissä määrin arabit ja muinaisitäslaavit näkivät Bysantin, bysanttilaisuuden, bysanttilaiset ja Bysantin kielen keskibysanttilaisella kaudella vuosina 843–1204. Omakieliseltä nimeltään tuo valtakunta tunnetaan Roomana ja sen asukkaat roomalaisina. Alkuperäislähteeni, joita käyn alempana tarkemmin läpi, ovat bysanttilaiset Leo VI:n *Taktika*, Konstantinos VII:n *De administrando imperio*, Anna Komnenen *Aleksias* ja eräät pyhimyselämäkerrat sekä latinaksi kirjoittaneen Liutprand Cremonalaisen kirjoitukset. Lisäksi käytän muinaisitäslaavilaista *Nestorin kronikkaa* ja ensimmäisestä ristiretkestä kirjoitettuja läntisiä kronikoita.

Tutkimuskysymykseni on seuraavanlainen: Kuinka bysanttilaiset ja ulkopuoliset kansat näkivät Bysantin keskibysanttilaisella kaudella (843–1204)? Jaan tuon kysymyksen pienempiin osiin, jotka tarkastelevat kuinka eri lähteet näkivät Bysantin valtion, bysanttilaiset sekä bysanttilaisuuden ja bysanttilaisten kielen. Kysymyksiäni lähestyn kiinnittäen huomiota Bysantin ja bysanttilaisten roomalaisuuteen tai kreikkalaisuuteen, minkä lisäksi kysymys bysanttilaisten puhumasta kielestä on ollut kiinnostukseni kohteena. Kutsuttiinko heidän kieltään kreikkaksi vai ”roomaksi”? -kysymys on suuresti avuksi viimeisessä tutkimusluvussani. Bysanttilaisten oman identiteetin lisäksi on tärkeää esittää seuraavanlainen kysymys: Kuinka bysanttilaiset näkivät muut? Tuon kysymyksen avulla on mahdollista peilaamalla selvittää bysanttilaisten käsityksiä heidän omista arvonäkemyksistään. Näiden kysymysten oheen oleellista tutkimukseni kannalta on selvittää, oliko Bysantti käyttämäni lähteistön näkemyksen perusteella Rooma vai jokin sen jälkeen syntynyt uusi valtio, kuten Kreikka.

Liitän oman tutkimukseni Anthony Kaldelliksen tutkimukselliseen kontekstiin. Hän on erityisesti teoksessaan *Romanland – Ethnicity and Empire in Byzantium* analysoinut muun muassa Bysantista käytettyä termistöä ja bysanttilaisia. Hänen *Hellenism in Byzantium – The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* -teoksensa liittyy myös suunnilleen samoista syistä tutkimukseeni. Kaldellis ei kuitenkaan kerro bysanttilaisten erilaisista identiteettinäkökulmista vaan painottaa bysanttilaisten pitäneen itseään roomalaisina. Pyrin tutkielmassani käyttämäni alkuperäislähteistöä hyödyntäen osoittamaan, että

Kaldellis tulkitsee asian hieman liian suoraviivaisesti ja että tilanne oli monipuolisempi kuin hän antaa ymmärtää. Bysantinkin sisällä saattoi hyvin todennäköisesti olla eriäviä identiteettiin liittyviä näkemyksiä.

Tutkin tätä aihetta, sillä olen kiinnostunut Bysantin historiasta ja erityisesti bysanttilaisten identiteettiä ja roomalaisuus kiinnostavat minua. Voidakseni muun muassa vastata paremmin tätä työtä varten laatimiini kysymyksiini olen opiskellut etenkin muinais- ja koinee-kreikka mutta myös latinaa. Venäjän taidoistani on ollut suurta hyötyä *Nestorin kronikan* tulkitsemisessä.

Käsittämäni ajanjakso alkaa ikonoklasmin lopusta, jolloin Bysantissa sallittiin lopullisesti sen kirkolle ominainen tapa kunnioittaa ikoneita, ja loppuu siihen, kun latinalaisten järjestämä neljäs ristiretki hävitti Konstantinopolin ja perusti sen ympäristöön nykyisin Latinalaisena keisarikuntana tunnetun löyhän feodaalivaltion. Käsittelen jäljempänä lähteideni tarkemman esittelyn yhteydessä hieman niiden historiallista kontekstia.

On vielä hyvä selvittää, että Bysantti on anakronistinen käsite. Se on näet keksitty kuudennelatoista vuosisadalla nykyisessä merkityksessään. Saksalainen humanisti Hieronymos Wulf (1516–1580) käytti sitä *res Byzantina* ja *imperium Byzantium* -muodoissa (Bysanttilainen asia ja Bysantin keisarikunta) omissa itäistä keisarikuntaa käsittelevissä teksteissään. Zuzana Černáková on kuitenkin selvittänyt, että tuntemattoman kirjoittajan vuoden 1171 tienoilla tai vuosina 1182–1185 kirjoittamassa muinaisranskankielisessä *Partonopeus de Blois* -nimisessä romanssirunossa idän keisarikunnasta käytetään Bysantti-nimitystä (Besance). Tuo nimitys sai kuitenkin todennäköisesti alkunsa bysanttilaisista kultakolikoista, joita kutsuttiin tuolloisessa Ranskassa nimellä besant. *Partonopeus de Blois* -runossa esiintyvä Besance jäi Černákován mukaan tuskin elämään vaan Bysantti-käsite syntyi myöhemmin uudestaan – luultavasti Hieronymos Wulfin aloitteesta.¹ Černákován tutkimuksen tulosta on hyvä käsitellä lyhyeen johdannossani, sillä se oli minulle aiemmin täysin tuntematon ja valaisee, ettei Bysantti ole niin tuore termi kuin voisi olettaa.

Bysanttilainen- tai tarkemmin byzantionlainen-käsite ei kuitenkaan jää täysin pois keskiaikaisten roomalaisten itsestään käyttämästä termistöstä. Tuo käsite liittyy Konstantinopoliin, joka aiemmin oli viralliselta nimeltään Byzantion – ei suinkaan nyky-ymmärryksen

¹ Černáková (2019) s. 44, s. 46, s. 58

mukaiseen Bysantin valtakuntaan. Kreikankielisistä lähteistäni byzantionlaiset (byzantioi, βυζάντιοι²) esiintyvät Anna Komnenen teoksessa.

1.2 Lähteet

Esittelen alkuperäislähteitäni temaattisessa ja kronologisessa järjestyksessä siten, että esittelen ensinnä kreikankieliset ”keisarilliset” lähteeni ja niiden kirjoittajat heidän elinaikansa mukaan. Sitten kerron tutkimistani pyhimyselämäkerroista, minkä jälkeen ovat vuorossa latinankieliset lähteeni. Lopuksi esittelen lyhyesti Nestorin kronikan, joka on ainoa muinaisitäslaavilähteeni.

Valitettavasti minulta on jäänyt saamatta vallitsevan koronatilanteen vuoksi jonkin verran alkuperäislähteitä, minkä vuoksi tutkimukseni lähdepohja on suunniteltua suppeampi. Erityisesti olisin halunnut saada käsiini Niketas Khoniateksen (noin 1155–1217) historiateoksen, jonka avulla olisin voinut analysoida aihettani keskibysanttilaisen kauden viimeisen vuosisadan kannalta. Niketas Khoniates oli myös virkamies, joten olisin saanut työhöni edustetuksi vähän virkamiesnäkökulmaakin. En saanut tuota teosta kreikankielisenä luettavakseni, sillä sitä voi lukea Suomessa ainoastaan Kansalliskirjaston lukusalissa, joka on koronan vuoksi suljettu. Muutama muukin miettimäni alkuperäisteos jäi tämän takia ulottumattomiini.

Vanhin käyttämäni keisarillinen lähde on keisari Leo VI:n (866–912) *Taktika*. Sen kirjoittajaksi esittäytyy ”Leo, Kristuksessa rauhanomainen autokrator, uskollinen, hurskas, ikuisesti kunnioitettu augustus.”³ Ei kuitenkaan ole takeita missä määrin tuo vuosina 886–912 hallinnut Makedonialaisen dynastian toinen keisari kirjoitti nimiinsä laitettua teosta itse ja missä määrin kirjoitustyön hoitivat hänen sihteerinsä tai muut avustajansa. Kirjassa on kuitenkin monin kohdin viitteitä hänen omasta kädenjäljestään.⁴ *Taktika* on paksu, sotadokumenttien pohjalta luotu teos, joka on selvästikin kirjoitettu kenraaleille. Se sijoitettiin vähän ennen hänen poikansa Konstantinos VII:n kuolemaa suureen sotadokumenttikirjaan, joka on itse tai kopionaan säilynyt *codex Mediceo-Laurentius graecus*, 55, 4 -nimisenä. Käyttämäni George T. Dennisin tekemä kriittinen editio perustuu siihen sekä siitä hieman poikkeavaan *Codex Vindobonensis*

² Annae Comnenae Alexias (2001) s. 219

³ Taktika (2010) s. 2–3

⁴ Taktika (2010) s. ix

phil. graecus 257 -nimiseen kopioon ja pienissä määrin muihin kopioihin.⁵ Käyttämäni teos on Dumbarton Oaksin kaksikielinen kirja, jonka englannin- sekä kreikankielisiin sivuihin viitataan kumpaankin silloin, kun käsittelen laajempaa kohtaa ja ainoastaan kreikankieliseen, kun käsittelen pelkästään termejä.

Kuten edellisestä kappaleesta selviää, Konstantinos VII Porfyrogennetos (905–959) oli Leo VI:n poika. Konstantinos kirjoitti pojalleen Romanokselle hallinnon ohjekirjaksi nykyisin nimellä *De administrando imperio* tunnetun teoksen, kuten hän itse sanoo: ”Kristuksessa ikui- nen roomalaisten keisari pojalleen Romanokselle, Jumalan kruunaamalle keisarille ja porfyrogennetokselle.”⁶ Vuosina 913–959 hallinneen Konstantinoksen teos on kirjoitettu sisäisten lähteiden varjossa vuosien 948 ja 952 välillä. Se käsittelee pääasiassa eri kansoja ja sitä, kuinka bysanttilaisten pitäisi harjoittaa niiden kanssa diplomatiaa. *De administrando imperio* oli Bysantissa salainen ja luottamuksellinen valtion asiakirja. Sillä ei alkuun ollut nimeä ja nykyisen nimen on keksinyt Johannes van Meuers (1579–1639). Käyttämäni kirja on samanlainen Dumbarton Oaksin teos kuin edellinen esittelemäni lähde ja viittaa siihen samalla tavalla. Sen on muokannut kriittisesti unkarilainen Gyula Moravcsik 1000-luvun lopulla kirjoitetun *Codex Parisinus gr. 2009*:n, vuonna 1509 kirjoitetun *Codex Vaticanus Palatinus gr. 126*:n, vuosien 1509 ja 1529 välillä kirjoitetun *Codex Parisinus gr. 2967*:n ja vuonna 1560 kirjoitetun *Codex Mutiensis gr. 179 (III F1)*:n perusteella.⁷ Teoksen on kääntänyt englanniksi Romilly J. H. Jenkins.

”Minä, Anna, keisareiden* Aleksios ja Eirene tytär, purppurassa [Purppurasali] siitetty ja syntynyt”⁸. Näin kuvailee itseään Anna Komnene (1083–1150-luku) mainitsemansa Komnenosukuisen Aleksios I:n tytär, joka on kirjoittanut kolmannen keisarillisen lähteeni, isänsä elämäkerran *Aleksiaksen*. Hänen kunniakseen on sanottava, että hän oli ensimmäinen eurooppalaisnainen, joka on kirjoittanut historiateoksen.⁹ Hänen teoksensa kertoo pääosin vuosista 1081–1118, jolloin sen päähenkilö hallitsi Bysanttia. Se käsittelee laajasti erityisesti sotimista. Aleksios taisteli niin Etelä-Italiasta Balkanille pyrkiviä normanneja, pohjoisesta työntyviä turkinsukuisia petšeneginomadeja kuin Anatoliaa vuoden 1071 Manzikertin taistelun jälkeen hallinnoita seldžukkiturkkilaisiakin vastaan. *Aleksiaksen* merkittävä teema on myös

⁵ Taktika (2010) s. ix–x, s. xiii

⁶ De Administrando Imperio (1966) s. 44–45 Porfyrogennetos eli purppurasyntyinen tarkoittaa hallitsevalle keisarille tietyssä keisarillisen palatsin Purppurasalissa syntynyttä poikalasta. Naispuolinen vastine porfyrogennete.

⁷ De Administrando Imperio (1966) s. 11, s. 13, s. 15–20

⁸ The Alexiad (2009) s. 3, Annae Comnenae Alexias (2001) s. 5

*Vaikka tämä ei käy suomeksi järkeen, niin keisariparia kutsuttiin ainakin joskus keisareiksi.

⁹ The Alexiad (2009) s. IX

ensimmäinen ristiretki (1096–1099), johon Bysantti otti latinalaisten eli lännen kristittyjen rinnalla osaa saaden jalansijan aiemmin menettämässään Anatoliassa. *Aleksias* on kirjoitettu klassiseen tyyliin.

Käyttämäni editio on Dietrich Reinschin ja Athanasios Kambyliksen laatima. Se perustuu kolmeen vanhimpaan versioon Anna Komnenen alkuperäisteoksesta, jotka ovat *Florentinus Laurentianus 70.2* 1100-luvun puolivälistä tai lopusta sekä *Parisinus Coislinianus 311* ja *Vaticanus Graecus 981*, jotka ovat 1200-luvun lopulta.¹⁰ Käytän tuon version *Annae Comnenae Alexias* -nimistä kreikankielistä painosta sekä sen englanninkielistä *The Alexiad* -nimistä versiota, jonka on kääntänyt E. R. A. Sewter. Tuota käännöstä on korjannut ja siihen johdannon on kirjoittanut Peter Frankopan. Koska käytän kahta kirjaa, viittaan ainoastaan kreikankieliseen, jos käsitelen pelkästään termiä – muussa tapauksessa molempiin.

Nyt olen esitellyt lyhyesti kahden keisarin ja yhden keisarin tyttären kirjoittamat kreikankieliset lähteeni. Nimitän niitä tutkimuksessani keisarillisiksi lähteiksi. Seuraavaksi paneudun käyttämiini hagiografioihin eli pyhimyselämäkertoihin, jotka ovat kaikki kaksikielisiä Dumbarton Oaksin editioita. Niihin viitattessani ilmoitan sekä kreikan- että englanninkielisen sivun. Yhdellä aukeamalla on yksi alkuperäiskielinen sivu ja sen käännös englanniksi.

Ensiksi esittelen käyttämäni Anthony Kaldelliksen ja Ioannis Polemiksen toimittaman ja kääntämän *Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece* -kokoamateoksen, jonka voi kääntää suomeksi *Yhdeksännen ja kymmenennen vuosisadan Kreikan pyhimyksiä* -nimiseksi. Siinä on siis eräiden 800- ja 900-luvuilla nyky-Kreikan alueella eläneiden pyhimysten hagiografioita. Ne kaikki on kuitenkin todennäköisesti kirjoitettu aikaisintaan vuonna 843 eli keskibysanttilaisella kaudella. Käyn seuraavaksi läpi lyhyesti teoksen sisältämistä elämäkertoista vain ne, joihin viittaan työssäni.

Pyhä Nikolaos nuorempi, joka taisteli erheellisesti avaareiksi¹¹ kutsuttuja ihmisiä vastaan, on kokoelman ensimmäinen pyhimys. Hän ryhtyi erakoksi mutta päätyi jälleen taisteluun vanhoja vihollisiaan vastaan kuollen heidän käsissään marttyyrinä. Hänen elämäkertansa on teoksessa kahteen otteeseen eri versioina nimillä *Nikolaos nuoremman marttyyrius* ja *Presbyteeri Akhaïkoksen Nikolaos nuoremman ylistys*. Ensinnä mainittu on kirjoitettu ennen vuotta 986, kun taas jälkimmäisen kirjoitushetki on vaikea ajoittaa, mutta se on säilynyt 1100-luvun

¹⁰ *The Alexiad* (2009) s. XV

¹¹ *Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece* (2019) s. xi–xii

käsikirjoituksena. Se on kuitenkin osin kopioitu ensinnä mainitun pohjalle ja täten laadittu sen jälkeen.¹²

Argoksen piispa Pietarin Methonen piispa Athanasioksen hautajaispuheessa päähenkilönä on piispa Athanasios, joka oli 800-luvun alussa arabeilta Sisiliasta pakoon lähtenyt myöhemmin urallaan harppauksin edennyt munkki. Hänestä kertova teksti on säilynyt 900-luvulta.¹³ Tuon tekstin taas laati Argoksen piispa Pietari, jonka elämäkerta kulkee nimellä *Nikaian piispa Theodoroksen Argoksen piispa Pietarin elämä*. Pietari oli 800- ja 900-lukujen vaihteessa elänyt munkki ja piispa, joka osallistui vuonna 920 Leo VI:n neljännen avioliiton tuominneeseen kokoukseen. Hänen elämäkertansa kirjoitettiin 900-luvulla.¹⁴

Samaten 900-luvun alussa eläneeksi oletettu munkki Theodoros Kytheralainen on saanut itselleen *Leon Theodoros Kytheralaisen elämä* -nimisen hagiografian. Eräs Leo-niminen mies kirjoitti tuosta epätodelliseksi epäilystä pyhimyksestä, joka pyysi päästä erakoksi Kytheran saarelle joutuen siellä kahnauksiin arabien kanssa. Pyhimyselämäkertansa mukaan Theodoros kuoli saarella sairauteen. *Leon Theodoros Kytheralaisen elämä* on kirjoitettu varhaisempaan tekstiin pohjautuen vuoden 961 jälkeen.¹⁵

Stratis Papaioannoun *Christian Novels from the Menologion of Symeon Metaphrastes* eli *Kristillisiä romaaneja Symeon Metafrasteen Menologionista* on toinen käyttämäni pyhimyselämäkertakokoelma. Se sisältää muutamia kristillisiä kertomuksia Symeon Metafrastes -nimisen (syntyi vuosien 886–912 välillä ja kuoli 900-luvun lopussa) keisarillisen hallinnon virkamiehen kymmenosaisesta *Menologion*-nimisestä teoksesta. Ne on kerrottu tämän edition otsikon mukaisesti romaanimaisessa muodossa. Metafrastes kokosi ja uudelleenmuotoili aikakautensa vaatimusten mukaan mahdollisten apureidensa kanssa kaikki *Menologionin* lukuisat hagiografiat, joista ainakin tähän edition valitut sijoittuvat myöhäisantiikkiin tai varhaiskeskiajalle.¹⁶ En kiinnitäkään huomiota erityisesti sen kertomuksiin vaan niihin kerronnallisiin piirteisiin, joiden luulen olleen juuri Metafrasteen aikakaudelle ominaisia. Näin ollen en esittele tässä käyttämäni edition yksittäisiä pyhimyselämäkertoja.

Hagiografiat kääntäneen Stratis Papaioannoun mukaan tuota kokonaista teosta voidaan pitää liioittelematta yhtenä suurimmista bysanttilaisista kirjallisista luomuksista. *Menologion*

¹² Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece (2019) s. xiv

¹³ Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece (2019) s. xiv–xv

¹⁴ Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece (2019) s. xv–xvii

¹⁵ Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece (2019) s. xvii–xviii

¹⁶ Christian Novels from the Menologion of Symeon Metaphrastes (2017) s.vii–xiii

nauttikin suurta kansansuosiota muutaman sadan vuoden ajan sen jälkeen, kun Metafrastes oli kirjoittanut sen 900-luvulla. Tuota teosta luettiin kansalle ääneen ja vain Raamattu sekä eräät varhaiset bysanttilaisten kirkkoisien tekstit nousivat suosiossa sitä korkeammalle. *Menologionista* onkin säilynyt yli 700 käsikirjoitusta, joista yli sadassa on edustettuna vähintään yksi käyttämäni edition teksteistä.¹⁷ Papaioannou on valinnut pääasiassa 1000-luvulta säilyneitä tekstejä työnsä pohjaksi.¹⁸

Kolmas ja viimeinen käyttämäni hagiografiaeditio on *The Life of Saint Neilos of Rossano* eli *Pyhän Neilos Rossanolaisen elämä*, jonka ovat toimittaneet ja kääntäneet Raymond L. Capra, Inesa A. Murzaku ja Douglas J. Milewski. Kyseinen teos koostuu siis vain yhdestä melko pitkästä elämäkerrasta, joka sijoittuu Etelä-Italian alueelle. Neilos Rossanolainen (910–1005) oli tuolla alueella asunut Rossanon kaupungista peräisin oleva munkki, joka vietti bysanttilaisen Etelä-Italian lisäksi aikaa latinalaisten alueilla. Neilos pääsi erittäin arvostettuun asemaan ja hänet tunnettiin tekojensa vuoksi laajasti. Linaan jonkin verran hänen hagiografiansa kohtia tutkimuksessani, joten jätän sen tapahtumien esittelyn tässä kohtaa pois. *Pyhän Neilos Rossanolaisen elämän* kirjoitti todennäköisesti päähenkilönsä pitkäaikainen oppilas 1000-luvun alussa vähän Neiloksen kuoleman jälkeen.¹⁹ Tässä editiossa käytetty teksti (*Crypt. gr. B. β II (430), ff. 12–155*) on samaten säilynyt yhdenneltätoista vuosisadalta.²⁰

Käyttämilläni pyhimyselämäkertoilla on todennäköisesti ollut laajempi lukija- tai kuulijakunta kuin keisarillisilla lähteilläni. Koska *Menologionia* luettiin kansalle ääneen, niin luulen että muiden hagiografioiden kanssa tehtiin samalla tavalla. Ne oli siis muotoiltu kansan ymmärrettäviksi ja täten minun on niiden avulla mahdollista päästä lähemmäs rahvaan todellisia käsityksiä, mikä ei todennäköisesti toteudu yhtä hyvin vaikkapa *Aleksista* yksinomaan tutkittaessa. Voin kuitenkin käyttää hagiografioita ja keisarillisia tekstejä toistensa vertailukohteina, vaikken voi varmasti kumota toisen luomia kuvia toisen avulla.

Tärkein läntinen lähteeni on Liutprand Cremonalainen ja hänen kootut työnsä. Noin vuodesta 920 vuoteen 972 elänyt Liutprand oli italialainen papiston jäsen, joka kohosi lopulta Cremonan piispaksi. Hän teki kaksi merkittävää diplomaattista matkaa Konstantinopoliin edustaen ensimmäisellä kerrallaan Italian kuningas Berengar II:ta ja myöhemmin paavi Johannes XIII:ta. Näistä matkoista Liutprand kirjoitti kustakin omat tekstinsä, minkä lisäksi hänen

¹⁷ Christian Novels from the Menologion of Symeon Metaphrastes (2017) s.vii–xiii

¹⁸ Christian Novels from the Menologion of Symeon Metaphrastes (2017) s. 268–71

¹⁹ The Life of Saint Neilos of Rossano (2018) s. x–xi

²⁰ The Life of Saint Neilos of Rossano (2018) s. 303

muissakin kirjoituksissaan on viittauksia bysanttilaisiin. Ensimmäisellä Konstantinopolin-matkallaan hän oli jo esitellyn Konstantinos VII:n vieraana. Siitä kirjoittamassaan tekstissä hän ihailee sekä keisaria että Konstantinopolia, eikä moiti juuri mitään. Toisella matkallaan, jonka ajan häntä ylläpiti vuosina 963–969 hallinnut keisari Nikeforos Fokas, hän taas oli tekstinsä perusteella kaikkeen tyytymätön ja jatkuvasti riidoissa bysanttilaisten kanssa. Liutprand oppi Konstantinopolissa sekä lukemaan, kirjoittamaan että puhumaan kreikkaa – nuo taidot olivat hänen elinaikanaan harvinaisia lännessä.²¹ Hän todistaa monesti teksteissään kreikan kielen taitonsa joko translitteroimalla kreikkalaisia sanoja tai kirjoittamalla niitä suoraan kreikkaksi. Vanhin kopio Liutprandin toista Konstantinopolin-matkaa kuvaavasta *Legatio-* eli *Lähetystö-*tekstistä, johon mielenkiintoni pääasiassa kohdistuu, on säilynyt vuodelta 1600.²² Cremonalaisen teksteistä käytän sekä niiden latinalaisia eli alkukielisiä versiota että niiden englanninkielisiä käännöksiä. Viittaan niihin samaan tapaan kuin Komnenen teksteihin.

Liutprandin tekstien lisäksi käytän pienissä määrin lähteenäni ensimmäiseen ristiretkeen liittyviä kronikoita, jotka Penguin Classics on julkaissut englanniksi käännettyinä *Chronicles of the First Crusade* -nimisenä teoksena. Työssäni viittaan vuosien 1101 ja 1105 välillä nimeltä tuntemattoman kirjoittajan kirjoittamaan *Gesta Francorum*iin, kaniikki Raymond Aguilerslaisen ennen vuotta 1105 kirjoittamaan *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalemiin*, pappi Fulcher Chartresilaisen vuosina 1101–1105 kirjoittamaan *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*iin, kaniikki ja custos Albert Aachenilaisen *Historia Hierosolymitanae expeditionis* sekä Robert Rheimsiläisen *Historia Hierosolymitanae*. Kaikki nämä historioitsijat olivat todennäköisesti papiston jäseniä, minkä lisäksi he joko osallistuivat itse ensimmäiseen ristiretkeen tai saivat tietoaan siihen osallistuneilta.

Lisäksi olen käyttänyt muutamassa kohdassa lähteenäni muinaisitäslaavinkielistä *Nestorin kronikkaa*. Tuo teos on kirjoitettu arvioiden mukaan vuosien 1037 ja 1118 välillä. Se käsittelee Kiovan Rusin historiaa vuodesta 852 1100-luvun alkuun. *Nestorin kronikka* on yleisen käsityksen mukaan kirjoitettu kolmen vuosien 1037 ja 1095 välillä kirjoitetun tekstin pohjalle vuosina 1112–1118, jolloin sitä muokattiin vielä kahteen otteeseen. Ensimmäisen eli vuoden 1112 version on perinteisen näkemyksen mukaan kirjoittanut Nestor-niminen munkki. Ensimmäinen säilynyt kopio *Nestorin kronikasta* on tutkimuksessani käyttämäni *Laurentius*-teksti

²¹ Liudprand of Cremona (2007) s. 16

²² Liudprand of Cremona (2007) s. 30

1300-luvulta.²³ Keskityn tutkimuksessani kronikan osalta vain termeihin, joten viittaa sen osalta vain ukrainalaisen litopys.org.ua-sivuston alkukieliseen tekstiin.

Näiden alkuperäislähteideni lisäksi olen selvittänyt arabien Bysantti-näkemyksiä Nadia Maria El-Cheikhin laadukkaan ja monipuolisen *Byzantium Viewed by the Arabs* -teoksen sekä Koray Durakin ”Who are the Romans? The Definition of Bilād al- Rūm (Land of the Romans) in Medieval Islamic Geographies” -artikkelin avulla. Valitettavasti en onnistunut löytämään käytökelpoisia arabiasta ymmärtämilleni kielille käännettyjä alkuperäislähteitä.

Omaan aiheeseeni liittyen on tehty kovin vähän tieteellisiä tutkimuksia, minkä takia olen tehnyt itse jonkin verran sellaisia havaintoja, joita en ole löytänyt tutkijoiden töistä. Erityisesti hagiografioita on oman tutkimukseni kaltaisissa akateemisissa kirjoituksissa tutkittu kovin vähän. Pyhimyselämäkerrat antavat mahdollisesti muita lähteitä paremman kuvan tavallisen kansan elämästä ja käsityksistä kuin yläluokan kirjoittamat tekstit, sillä ne on suunnattu kaikille. Rahvaalta taas ei ole itseltään jäänyt juurikaan kirjallista lähdemateriaalia.

²³ Korpela (1996) s. 20, s. 6

2. Bysantti

2.1 Bysanttilaisten näkemys omasta valtiostaan

Alkuun pyrin esittelemään käyttämieni lähteiden perusteella sitä, millä nimellä ne kutsuvat Bysanttia. Käyttämistäni alkuperäislähteistä keisarilliset muodostavat yhden selkeän ryhmän, jonka mukaan Bysantti oli Rooma, kun taas läntiset lähteet ja Nestorin kronikka esittävät Bysantin Kreikkana. Arabit taas olivat selkeästi samaa mieltä bysanttilaisten kanssa, mikä käy ilmi käyttämästäni tutkimuskirjallisuudesta. Lisäksi tuon esille joitakin muita Bysantin valtioon liittyviä seikkoja, joita lähteeni käsittelevät.

Zuzana Černáková tiivistää lyhyesti artikkelissaan ”The naming of Byzantium and the Old French Partonopeus de Blois”, että kreikkalaiset ja latinalaiset lähteet käyttivät suurimman osan keskiajasta Bysantista nimiä Romania (Ῥωμανία), Graecia, imperium Constantinopolitanum tai näiden johdannaisia.²⁴ Hän on osin oikeassa, mutta lähteeni käyttävät myös eräitä muita nimiä, joita ei voi pitää näistä johdettuina.

Ensinnä käytän esimerkkinä Konstantinos VII:n *De administrando imperio* -teosta. Se tosiaan käyttää Bysantista muiden muassa Romania-nimitystä.²⁵ Anthony Kaldellis kääntäisi tuon termin Roomamaaksi (Romeland) tai Roomalaiseksi maaksi.²⁶ Itse käyttäisin vain tuon termin suoraa translitteraatiota, sillä en käsitä kuinka Romania kääntyisi hänen ehdotuksikseen. Kaldellis on selvittänyt, että Konstantinos VII onkin ensimmäisiä, jotka ovat käyttäneet Romania-termiä virallisissa dokumenteissa.²⁷ Leo VI:n *Taktikassa*, joka on keisarillisista lähteistäni vanhin, ei esiinnykään tuota käsitettä, joten Kaldellis on ainakin sen suhteen oikeassa. Se ei esiinny myöskään Anna Komnenen tekstissä.

Romania onkin alun perin vulgaari käsite, joka ilmestyi lähteisiin noin sata vuotta Caracallan Constitutio Antoniniana (212) jälkeen.²⁸ Constitutio Antoniniana antoi kansalaisoikeudet kaikille vapaille Rooman alueilla asuneille miehille. Käsitteen kansanomaisuus saattaa

²⁴ Černáková (2019) s. 43

²⁵ De Administrando Imperio (1966) s. 62

²⁶ Kaldellis, Romanland (2019) s. 84

²⁷ Kaldellis, Romanland (2019) s. 94

²⁸ Kaldellis, Romanland (2019) s. 84

vaikuttaa siihen, miksei se päässyt kieleltään jalon Komnenen teokseen. Se oli kuitenkin jo riittävän vakiintunut päästäkseen Konstantinos VII:n tuotoksiin.

Anna Komnene välttelee Romania-käsitettä, mutta kutsuukin valtiotaan esimerkiksi Roomalaisten keisarikunnaksi (basileia Rhomaion, βασιλεία Ῥωμαίων).²⁹ Basileia tarkoitti alun perin kuningaskuntaa mutta Bysantin kohdalla sen vakiintunut käänös on keisarikunta. Myös *De administrando imperio*ssa käytetään basileia Rhomaion -käsitettä samassa merkityksessä.³⁰

Taktika on tässä kohtaa erilainen kuin kaksi muuta käyttämäni keisarillista alkuperäislähdettä, sillä se ei käytä basileia Rhomaion -termiä. Siinä esiintyy kuitenkin seuraavia käsitteitä: politeia (πολιτεία), kratos (κράτος) ja koinon (κοινόν).³¹ Ensinnä ja viimeiseksi mainitut voisi kääntää suomeksi valtioksi, kun taas keskimäinen kääntyy luontevasti vallaksi. Näihin kaikkiin voidaan liittää käsite roomalaisten eli ”Rhomaion”, jolloin saadaan aikaan roomalaisten valtio tai roomalaisten valta.

Aleksiaksessa esiintyvät näiden lisäksi Rhomaion arkhe (Ῥωμαίων ἀρχή) ja Rhomaion hegemonia (Ῥωμαίων ἡγεμονία) -termit³². Nämä molemmat voidaan kääntää roomalaisten vallaksi. Kaikissa näissä tapauksissa ymmärtäisin valta-käsitteen olevan semanttisesti hyvin lähellä valtiota. Kuten edellä kerroin, Konstantinos VII käyttää teoksessaan Romania- ja basileia Rhomaion -käsitteitä. Hänen kielenkäyttönsä ei kuitenkaan pääse mitään sen monimutkaisempaa. Komnenesta ja Leo VI:sta poiketen hän käyttää jopa niinkin yksinkertaista käsitettä kuin Roomalaisten maa (Rhomaion khoran, Ῥωμαίων χώραν). Minun on henkilökohtaisesti vaikea pelkän kielenkäytön perusteella sisäistää, että *De administrando imperio* oli kirjoitettu salaiseksi valtiosiakirjaksi. Hieman erikoisesti *Aleksias* taas kirjoitettiin nähdäkseen julkiseksi historiategokseksi. Jälkimmäisen kielenkäyttö on nimittäin todella hienostunutta ensinnä mainittuun verrattuna. Toisaalta *Aleksias* on voitu kirjoittaa kiinnostavaksi teokseksi kaunokirjallisin elementein, kun taas *De administrando imperio* on saatettu kirjoittaa tarkoituksellisesti tylsänoloiseksi valtion dokumentiksi.

Idän keisarikunnasta käytetään keisarillisissa lähteissäni vielä ainakin yhtä erikoista nimeä, joka esiintyy Anna Komnenen kuvaillessa hänen isänsä ja normanni-Bohemondin välistä rauhansopimusta. Tuossa sopimuksessa Bysantti esiintyy nimellä Uuden Rooman keisarikunta

²⁹ Annae Comnenae Alexias (2001) s. 264

³⁰ De Administrando Imperio (1966) s. 80

³¹ Taktika (2010) s. 2, 4 ja 372

³² Annae Comnenae Alexias (2001) s. 123 ja 415

(basileia tes neas Rhomes, βασιλεία τῆς νέας Ῥώμης).³³ Rauhansopimus on pitkä ja se on esitelty hyvin tarkasti Komnenen teoksessa. Uskallan väittää, että hän kopioi koko tekstin alkuperäisestä rauhansopimuksesta tai sen jäljennöksestä. Tämän perustan osin siihen, että se poikkeaa merkittävästi Komnenen tyylistä. Uuden Rooman keisarikunta on hyvin virallisen kuuloinen nimi Bysantille. Sen voi kuitenkin nähdäkseni tulkita harhaanjohtavasti, sillä se voi tarkoittaa toista Roomaa eli täysin uutta valtiota. Keisarilliset alkuperäislähteeni osoittavat kuitenkin, että Bysantti ei kirjoittajiensa mukaan ollut Rooman perillinen vaan itse tuo valtakunta. Luulen, että rauhansopimuksessa puhutaan uudesta Roomasta, jotta Bohemondin ja muiden latinalaisten olisi helpompi hyväksyä se.

Kuten seuraavasta luvusta ilmenee, tarkastelemani pyhimyselämäkerrat keskittyvät itse Bysanttiin hyvin vähän. Tämä johtuu siitä, että ne pyrkivät useimmiten kiinnittämään huomionsa muuhun kuin maallisiin asioihin. Tästä huolimatta hagiografioista oli erittäin paljon hyötyä bysanttilaisuuden ja jossain määrin myös bysanttilaisten kielten analysoimisessa. Erityisen paljon maallisiin asioihin eli tässä tapauksessa sodankäyntiin kiinnitettiin huomiota *Saints of Ninth- and Tenth Century Greece* -pyhimyselämäkertakokoelman *Nikolaos nuoremman marttyyriudessa*. Siinä kerrotaan kuinka avaareiksi kutsutut ihmiset hyökkäsivät Roomalaisten maahan (Rhomaion ge, Ῥωμαίων γῆ).³⁴ Muuten viittaukset Rooman eli Bysantin valtakunnasta puuttuvat nähdäkseni täysin tutkimistani hagiografioista.

2.2 Muiden näkemykset Bysantista

Käyttämäni tutkimuskirjallisuuden perusteella voin todeta, että arabit käyttivät Bysantista suunnilleen samanlaista termistöä kuin bysanttilaiset itse – tosin arabialaiseen muotoon käännettynä. Yleisesti he käyttivät Bysantista nimeä Rum, joka merkitsee Roomaa.³⁵ Turkkilaiset kutsuivat myöhemmin Anatoliaa tuolla samaisella nimellä, kuten kerron jäljempänä. Välillä arabit käsittivät kuitenkin Rumin eri tavoin: se saattoi kattaa Bysantin alueen tai koko eurooppalaisen kristikunnan. Bilad al-Rum eli Roomalaisten maa vastasi näiden lisäksi myös

³³ The Alexiad (2009) s. 392, Annae Comnenae Alexias (2001) s. 420

³⁴ Saints of Ninth- and Tenth Century Greece (2019) s. 8–9

³⁵ El-Cheikh (2004) s. 22

valtakunnan jakoa (395) edeltänyttä Roomaa.³⁶ Tästä voin päätellä, etteivät arabitkaan tehneet eroa keskiajan Bysantin ja antiikin Rooman välille.

Ibn Khurradadhbih käsittelee 800-luvun toisella puoliskolla kirjoittamassaan maantieteellisessä *Teiden ja kuningaskuntien kirja (Kitab al-Masalik wa'l-mamalik)* -nimisessä teoksessaan Rumia. Hän erottaa muun maailman selkeästi siitä ja määrittelee sen vastaamaan Bysanttia. 900-luvulla vaikuttanut al-Istakhri taas näki maailman täysin erilaisesta näkökulmasta. Hänen mukaansa maailma oli jaettu neljään imperiumiin: Euroopan kristittyyn Rumiin, islamilaisen kalifaattiin, Intiaan ja Kiinaan.³⁷ Al-Istakhriin näkemys siis on, että kulttuuri- tai uskontopiirit muodostivat omat valtionsa. Itse sanoisin, että keskiajalla vain Kiina ja islamilaiset kalifaatit muodostivat välillä tuon kaltaisia imperiumeja, jotka kattoivat koko kulttuuripiirin. On kuitenkin merkittävää, että al-Istakhri muodostaa selkeän yhteyden Rooman ja koko silloisen kristillisen Euroopan välille. Toisaalta islamilais-arabialainen kulttuuri ei eronnut merkittävästi bysanttilaisesta kulttuurista, josta se oli omaksunut itseensä piirteitä persialaisen kulttuurin lisäksi.³⁸ Al-Istakhri erotti siis islamilaisen kalifaatin ja Rumin eli kristillisen Euroopan pääasiassa uskonnon perusteella.

Käyttämäni läntiset lähteet nimittivät Bysanttia pääsääntöisesti Kreikaksi. Näin on esimerkiksi Liutprand Cremonalaisen tapauksessa. Latinaksi hän siis sanoo ”imperium Grecorum”³⁹, joka merkitsee Kreikkalaisten keisarikuntaa, kirjoittaessaan itäisestä valtakunnasta. Käsitellessäni sitä, kuinka eri lähteet näkivät bysanttilaiset ihmiset, kerron kuitenkin että Liutprand oli hyvin perillä siitä, millä nimellä Bysantin väestö itseään kutsui.

Myös ristiretkistä kirjoittaneet latinalaiset kutsuivat Bysanttia Kreikkalaisten keisarikunnaksi tai kuningaskunnaksi.⁴⁰ Ensinnä mainittua termiä käytti Albert Aachenilainen ja jälkimmäistä benediktiiniläismunkki Robert Rheimsiläinen. Näissä tapauksissa en ole saanut alkuperäiskielisiä lähteitä käsiini, mutta luotan niistä tehtyihin käännöksiin. Lähteisiini perustaen voin todeta, etteivät latinalaiset olleet muuttaneet käsitystään Bysantista 900-luvun puolivälin ja yhdenkymmeneen ja kahdenkymmeneen vuosisadan vaihteen välillä.

Huomionarvoista on, että Fulcher Chartresilainen ja *Gesta Francorum* kutsuvat ensimmäistä ristiretkeä käsittelevissään teksteissään Anatoliaa Romaniaksi. *Gesta Francorum*in mukaan

³⁶ Durak (2010) s. 286

³⁷ Durak (2010) s. 289–90, s. 293

³⁸ Korpela (2015) s. 157

³⁹ Liudprandi Cremonensis (1998) s. 8

⁴⁰ *Chronicles of the First Crusade* (2004) s. 2, s. 58

turkkilaiset olivat alistaneet koko Romanian Nikomedian kaupunkiin saakka, kun taas Fulcher toteaa muun muassa, että ”Turkkilaiset, nuo pakanapersilaiset joiden emiiri ja ruhtinas oli se Suleiman, joka piti Nikaian kaupunkia sekä Romanian maata hallussaan.”⁴¹ On mielestäni kummallista, että nämä läntiset ristiretkikronikoitsijat ja kronikat käyttävät vain Anatoliasta Romania-nimeä. Ehkä käsite oli lainattu turkkilaisilta, jotka kutsuivat Vähä-Aasiaa Rumiksi eli Roomaksi.⁴² Itse en onnistu löytämään nimitykselle muita perusteluja.

On merkillepantavaa, että keisarilliset lähteeni kutsuvat Bysanttia eri nimillä, mutta latinan-kielisissä ylläpidetään koko ajan samaa termiä tai sen läheistä muunnosta. Jälkimmäiset ovat toisaalta aina ei-bysanttilaisia, joten niiden kannattaa puhua itäisestä keisarikunnasta jatkuvasti mahdollisimman tunnistettavalla termillä – on mahdollista, etteivät he olisi muutenkaan tiedäneet sille synonyymejä. Leo VI, Konstantinos VII ja Anna Komnene taas kirjoittavat oletettavasti ensisijaisesti bysanttilaisille ja kreikankielisille lukijoille, jotka ymmärsivät hyvin näiden kirjailijoiden käyttämät sanat.

Käsittelen vielä lyhyesti sitä, kuinka Nestorin kronikka kutsuu Bysanttia. Kuten sanoin jo heti tämän luvun alkuun, kuuluu se samaan kategoriaan latinalaisten lähteiden kanssa. Se nimittäin kutsuu tuota valtiota hyvin yksinkertaisesti Kreikaksi (Greki, Греки)⁴³. Professori Jukka Korpelan toteaaikin teoksessaan *Länsimaisen yhteiskunnan juurilla – Jumalan laista oikeusvaltion syntyyn*, että ”Kiovan Rusilla oli läheisemmät yhteydet länteen kuin Bysanttiin.”⁴⁴ Tähän perustuneeseen se, että muinaisitäslaavi lainasivat myös Kreikka-käsitteen lännestä tarkoittamaan Bysanttia. Bysanttilaisiltahan he eivät voineet tuota termiä saada, jos esimerkiksi minun käyttämäni keisarillisten lähteiden perusteella voidaan todeta, että he kutsuivat itseään roomalaisiksi.

⁴¹ Chronicles of the First Crusade (2004) s. 86, s. 129

⁴² Howard (2001) s. 34

⁴³ <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr03.htm>

⁴⁴ Korpela (2015) s. 295

2.3 Bysantin luonne

Olen puhunut edellä siitä, millä nimellä bysanttilaiset, latinalaiset, arabit ja muinaisitäslaavit kutsuivat Bysanttia. Nyt esittelen vielä asiaankuuluvasti sitä, millainen Bysantti oli luonteeltaan käyttämieni alkuperäis- ja tutkimuslähteiden perusteella. En paneudu vielä tässä kohtaa bysanttilaisiin itseensä vaan yritän tuoda ilmi sitä, minkälainen valtio itäinen keisarikunta oli.

Bysanttilaisilla lähteilläni on selkeä käsitys siitä, että Rooma oli aiemmin isompi kuin mitä se heidän elinaikanaan oli. Konstantinos VII sanoo, että koko Italia kuului aikanaan Roomaan ja sen väestö oli roomalaista.⁴⁵ Tämä tukee sitä, että kyseinen keisari piti Bysanttia antiikin Rooman jatkumona ja että roomalaisuus oli kadonnut ainakin pääosin Italiasta. Leo VI taas pohdiskelee arabivalloituksia ja toteaa saraseenien (arabien) valloittaneen Mesopotamian, Egyptin ja muita roomalaisia maita.⁴⁶ Näillä keisareilla on mielestäni täysin realistiset näkemykset siitä, mitä alueita Roomaan ja Bysanttiin kuului aiemmin. Anna Komnene kuitenkin liioittelee todella paljon todetessaan, että Rooma ulottui aiemmin Gibraltarilta melkein Intiaan ja Thulesta (määrittelemätön pohjoinen alue) aina Etiopiaan.⁴⁷ Todellisuudessa nykyisin katsotaan, että Rooma oli laajimmillaan keisari Traianuksen (hallitsi 98–117) aikaan, jolloin Rooma rajoittui pohjoisimmillaan nyky-Skotlannin eteläosiin, etelässä se kattoi Pohjois-Afrikan ja Egyptin muttei yltänyt Etiopiaan ja idässä se hallitsi muutaman vuoden ajan Kaksoisvirranmaata, josta on vielä muutama tuhat kilometriä Intiaan. En usko Komnemen liioittelevan tahallaan, sillä entisaikojen maantieteelliset käsitykset ovat olleet paljon hatarampia kuin mitä ne nykyisin ovat.

Näiden kolmen bysanttilaisen kirjoittajan historiallis-maantieteelliset näkemykset kuitenkin osoittavat mielestäni, että he käsittivät Bysantin olevan Rooma – ainoa mahdollinen ero on se, että heidän valtakuntansa oli supistunut pinta-alaltaan vuosisatojen kuluessa. Olisi kaukaa haettava väittää, että Komnene, Konstantinos VII ja Leo VI olisivat luulleet jonkin Rooman perilliseksi perustetun ”Bysantin” hallinneen vuosisatoja sitten suunnilleen niitä alueita, joita he sanovat maansa aiemmin pitäneen hallussaan. Toisaalta Roomaa ja Bysanttia ei edes voisi väittää eri valtioksi pelkästään niiden kokoeroon vedoten, kuten professori Anthony Kaldellis sanoo perustellen, että jo Rooman varhaisen tasavallan ja myöhäisen keisarikunnan välillä oli

⁴⁵ De Administrando Imperio (1966) s. 112–115

⁴⁶ Taktika (2010) s. 474–75

⁴⁷ The Alexiad (2009) s. 176, Annae Comnenenae Alexias (2001) s. 193

suuria eroja.⁴⁸ Rooman tasavalta oli alkuun pinta-alaltaan hyvin pieni kaupunkivaltio ja keisarikunta kattoi vuonna 114 koko Välimeren ympäristön ja sitäkin enemmän alueita. Silti sanoisin, että Rooman varhainen tasavalta (ja jopa puolimyyttinen kuningaskunta) oli perustaltaan sama valtio kuin keisarikunta sekä sitä seurannut Bysantti.

Käyttämäni kreikankieliset lähteet eivät esittele omaa maataan juuri edellä kertomaani enempää. Tämä johtunee siitä, etteivät niiden kirjoittajat pitäneet Bysanttia mitenkään itselleen tai potentiaalisille lukijoilleen vieraana, joten he jättivät pois tämän arkipäiväisen asian.

Liutprand Cremonalainenkin sivuuttaa pääosin Bysantin olemuksen käsittelemisen keskittyen enemmän Konstantinopoliin, jossa hän työskenteli diplomaattina. Ristiretkeläiskuvauksia tarjoava *Gesta Francorum* kuitenkin sanoo Bysantista sen verran, että se oli ”erittäin rikas maa.”⁴⁹ *Gesta Francorum*in anonyymien kirjoittajien kanssa samaa mieltä on myös esimerkiksi Oxfordin yliopiston keskiajantutkimuksen emeritusprofessori Chris Wickham, jonka mukaan ”Bysantti oli [noin vuoteen 1180] Euroopan rikkain ja monimutkaisin valtio ja tunnustettiin laajasti sellaiseksi.”⁵⁰ Minulla ei ole käytössäni alkuperäislähteitä vuoden 1180 lähimailtaakaan, joten Bysantin nopea Manuel I Komnenoksen (hallitsi 1143–1180) kuolemaa seurannut rappio ei ole tutkimukseni kohdalla relevantti. Työni kannalta on kuitenkin oleellista, että Bysantti tunnetaan rikkaana muun muassa *Gesta Francorum* -kronikassa.

Tämän luvun sanoman voi tiivistää helposti muutamiin virkkeisiin. Nyt on ensinnäkin tullut lähteideni avulla ilmi, että vähintään bysanttilaiseliitti kutsui omaa maataan Roomaksi. Käyttämäni tutkimuskirjallisuus paljastaa, että arabit samaistivat joko Bysantin tai koko kristillisen Euroopan Roomaan. Tutkimani latinalaislähteet taas pitävät Bysanttia Kreikkana. Samaa kaavaa noudattavat Nestorin kronikan laatineet Kiovan Rusin alueella eläneet muinaisitäslaavit.

Ensimmäisen luvun lyhyt mutta merkittävä sanoma on myös se, että ainakin bysanttilaisyli-mystö, johon kuuluivat muun muassa keisarit Leo VI ja Konstantinos VII sekä keisarin tytär Anna Komnene, tiedostavat vähintään pääpiirteissään Rooman alueellisen menneisyyden ja pitävät Bysanttia poikkeuksesta Rooman valtiollisena jatkumona. Keskiaikaisen Rooman rikkaus ja mahti ei sekään jäänyt mainitsematta alkuperäislähteistössäni.

⁴⁸ Kaldellis, *Romanland* (2019) s. 24

⁴⁹ *Chronicles of the First Crusade* (2004) s. 86

⁵⁰ Wickham (2016) s. 185

3. Bysanttilaiset ja bysanttilaisuus

3.1 Bysanttilaisten näkemykset itsestään

Käsittelin edellisessä luvussa sitä, kuinka eri lähteet näkivät Bysantin valtiona. Tässä luvussa taas tulen pohtimaan sitä, millä tavalla kreikankieliset alkuperäislähteeni käsittelevät bysanttilaisia ja bysanttilaisuutta. Keisareilla ja Anna Komnenella on selkeä näkemys, jonka mukaan bysanttilaiset olivat roomalaisia, mutta jälkimmäinen pitää välillä helleeni- eli kreikkalainen-sanaa heidän synonyyminänsä. Tarkasteleman pyhimyselämäkerrat taas pitävät roomalaisuutta ja ylipäätään kansallista identiteettiä useimmiten merkityksettömänä asiana. Sen sijaan osa pitää kotikaupunkia tärkeänä osana identiteettiä jättäen maininnat varsinaisesta kotimaasta eli Rooman valtiosta täysin pois.

Ensimmäisessä alaluvussa käyn läpi sitä, kuinka muut kuin kreikankieliset lähteeni näkivät bysanttilaiset. Toisessa taas analysoin, millä tavalla bysanttilaiset näkivät muut ja käsittivät oman arvonsa. Keisarilliset lähteeni myös kertovat suoraan, millaisena ne pitivät omaa kansaansa. Viimeisessä käsittelyalaluvussani esittelen lähteideni käsityksiä bysanttilaisten vaateuksesta.

Ensinnäkin on tärkeä selvittää, että tutkimani kreikankieliset lähteet käyttävät yleensä bysanttilaisista nimeä rhomaioi (Ῥωμαῖοι, yksikkö: Rhomaios, Ῥωμαῖος), mikä tosin selvisi jo edellisessä luvussa. Sekä Leo VI⁵¹ että Konstantinos VII⁵² kuitenkin tekevät eron itsensä ja edeltäjiensä välille kutsumalla silloin tällöin antiikin roomalaisia vanhoiksi tai muinaisiksi roomalaisiksi (palaioi Rhomaioi, παλαιοὶ Ῥωμαῖοι). Leo toteaa eräässä kohtaa, että ”Muinaiset roomalaiset kutsuivat eräitä muita miehiä antikensoreiksi.”⁵³ Tässä on ilmeistä, että puhutaan latinankielisistä antiikin roomalaisista, sillä lainauksessa esiintyy latinalainen anticensor-nimitys, jossa ainoastaan c-kirjain on vaihdettu kreikkalaiseksi kapaksi. Olen samaa mieltä kuin Anthony Kaldellis, jonka mukaan bysanttilaiset vain kutsuivat esi-isiään vanhoiksi.⁵⁴

Toisaalta Leo VI yhdistää antiikin roomalaiset omaan valtioonsa myös käyttämättä palai-adjektiiivia heidän yhteydessään kirjoittamalla, että ”Oli aika, jolloin roomalaiset valitsivat

⁵¹ Taktika (2010) s. 552

⁵² De Administrando Imperio (1966) s. 236

⁵³ Taktika (2010) s. 54–55

⁵⁴ Kaldellis, Romanland (2019) s. 70

yhteisellä äänestyksellä Scipion [Scipio Africanus 185–129 eaa.] kenraaliksi.”⁵⁵ Tässä kohtaa Leo päätti siis olla kutsumatta kansallisia edeltäjiään millään tavalla vanhemmiksi – ehkä siksi, koska sivistyneen bysanttilaisen oletettiin yhdistävän luonnostaan Scipion kaukaiseen historiaan.

Helleeni-sanaa (mon. Hellenes, Ἕλληνες, yks. Hellen, Ἕλλην), joka aiemmin kreikkalaisessa maailmassa yhdistettiin kreikkalaisiin, bysanttilaiset lähteeni käyttävät eri tavoin. Leo ei käytä tuota kansallisuusadjektiivia lainkaan, mutta Konstantinos VII yhdistää sen pakanoihin sanomalla, että ”tähän päivään saakka paikalliset asukkaat kutsuvat heitä [vanhojen roomalaisten Maïnan kaupungissa asuvat jälkeläisiä] helleeneiksi, sillä hyvin kauan sitten he olivat epäjumalanpalvojia ja palvoivat kuvia muinaisten helleenien [kreikkalaisten] tapaan.”⁵⁶ Konstantinos ei siis todennäköisesti nähnyt yhteyttä helleenien ja hänen edustamansa roomalaisten kansan välillä. Myös *Menologionin Pyhien ja kunniakkaiden marttyyrien Galaktionin ja Epistemen elämässä, teoissa ja marttyyriudessa* helleenisyys liitetään pakanoihin: ”Edessan kaupungin hallinto annettiin eräälle Sekoundokselle, joka oli helleeni uskoltaan, mutta luonteeltaan täysin barbaarinen: hänen tunnollinen työnsä keskittyi vain kristittyjen murskaamiseen ja siihen, kuinka hän voisi kitkeä kristinuskon juurineen.”⁵⁷

Argoksen piispa Pietarin kirjoittamassa *Methonen piispa Athanasioksen hautajaispuheessa* helleenit samaistetaan täysin antiikin kreikkalaisiin. Pietari kirjoittaa, että ”Hän [Athanasios] ei toiminut kuin Zamolxis [gete-kansan ja daakialaisten myyttinen henkilö] tai Anakharis [skyyttalainen filosofi], jotka vaikkakin barbaareja, olivat viisautensa vuoksi heleenien (Hellenes, Ἕλληνες) kunnioittamia.”⁵⁸ Tässä on ilmeistä, että helleenit erotetaan bysanttilaisista, sillä ensinnä mainittujen toiminta on menneessä ajassa ja heidän sanotaan kunnioittaneen antiikin hahmoja. Pietari vahvistaa käsitykseni kysymällä, että ”Voidaanko Sokrateen viimeisiä niin sanottuja filosofisia sanoja, joista helleenit ovat niin ylpeitä, verrata tuon miehen [Athanasioksen] sanoihin.”⁵⁹ Tässä käytetään presenssiä, mutta konteksti, jossa kerrotaan helleenien väittävän Sokrateen olleen peloton kuoleman edessä, paljastaa että Pietari käsittelee kuitenkin mennyttä aikaa.

Komnene ei kuitenkaan enää ajatellut samalla tavalla vaan hän samaisti kreikkalaiset ja ainakin keskiaikaiset roomalaiset. Useimmiten hän puhuu roomalaisista esitellessään kansaansa

⁵⁵ Taktika (2010) s. 564–65

⁵⁶ De Administrando Imperio (1966) s. 236–37

⁵⁷ Menologion (2017) 2017) s. 86–87

⁵⁸ Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece (2019) s. 92–93

⁵⁹ Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece (2019) s. 110–11

(maataan hän ei kuitenkaan ikinä sano Kreikaksi tai kreikkalaisten maaksi). Komnene kertoo, että varsijousi, josta hän käyttää nimeä tzangra [τζάγγρα], on ”oikea demoninen asia” ja se on ”barbaareiden, täysin helleeneille tuntematon”.⁶⁰ Lisäksi hän käyttää täysin toistensa synonyymeinä kansallisuusadjektiiveja roomalainen ja helleeni kertoessaan isänsä perustaman orpojen koulun oppilaista: ”Saatat nähdä siellä latinalaisen opiskelemassa, skyytin perehtymässä kreikkaan, roomalaisen käsittelemässä kreikkalaisia tekstejä tai lukutaidottoman helleenin oppimassa puhumaan omaa kieltään oikein.”⁶¹ Ioannis Stouraitis tulkitsee Komnemen tekstiä siten, että roomalainen opiskelee helleeninkielistä (kreikankielistä) kirjallisuutta, sillä hän taitaa jo kreikan kielen. Lukutaidoton taas opiskelee puhumaan helleeniä oikein. Stouraitiksen mielestä sivistynyt roomalainen taitaa moitteettomasti kreikkaa, kun taas helleeni on sivistymätön Bysantin kreikankielinen asukas, sillä hän ei osaa puhua oikein kreikan klassista attikalaista ja koinee-muotoa.⁶² Stouraitis on mielestäni väärässä, sillä Komnene käyttää nähdäkseen usein synonyymejä saadakseen tekstinsä mahdollisimman korkeatasoiseksi. Mikään muu kohta *Aleksiaksessa* ei viittaa siihen, että sen kirjoittaja olisi erotellut helleenit ja roomalaiset Stouraitiksen tapaan sivistystason mukaan.

Stouraitiksen näkemykset ovat muutenkin kyseenalaisia. Hänen mukaansa tietämys Rooman historiasta ja usko Konstantinopolin asemaan alueiden sekä kansojen hallitsijana edesauttoivat poliittisen ja kirjoitustaitoisen eliitin roomalaisen identiteetin säilymistä. Stouraitis väittää, että rahvaalla ei ollut roomalaista identiteettiä.⁶³ *Taktika* antaa kuitenkin toisenlaisen kuvan käsitellessään sitä, kuinka airuiden tulisi kehottaa armeijaa sotaan. Leo VI:n mukaan airuiden olisi suositeltavaa tiedottaa, että taistelu käydään muun muassa isänmaan (patris, πατρίς, gen. patridos, πατρίδος) ja kansan (ethnos, ἔθνος) puolesta.⁶⁴ Anthony Kaldellis arvioi, että Bysantin armeijaan kuului vuonna 930 – eli 18 vuotta Leo VI:n kuoleman jälkeen – noin 150 000 miestä, mikä teki noin 1,5 prosenttia koko valtion väestöstä.⁶⁵ Pidän todennäköisenä, että Bysantin armeijassa oli käytäntönä pitää juuri sellaisia puheita kuin *Taktikassa* kerrotaan, minkä vuoksi ainakin rivisotilailla oli jonkin tason roomalainen identiteetti. Se viittaa myös siihen, että muu rahvas tiedosti roomalaisuutensa.

Leo VI taas tuo ilmi hieman erikoisemman termin puhuessaan siitä, kuinka ”Nikeforos [Nikeforos I, joka hallitsi vuosina 802–11] piti hallussaan roomalaisten valtiikkaa, ja nämä

⁶⁰ The Alexiad (2009) s. 282–3, Annae Comnenae Alexias (2001) s. 305–6

⁶¹ The Alexiad (2009) s. 454 Annae Comnenae Alexias (2001) s. 484–85

⁶² Stouraitis (2014) s. 198–99

⁶³ Stouraitis (2014) s. 189–90

⁶⁴ Taktika (2010) s. 248–51

⁶⁵ Kaldellis, Romanland (2019) s. 225

Peloponnesoksen themassa olleet slaavit päättivät kapinoida ja edetä ensinnä ryöstelemään naapureidensa, kreikkalaisten [Graikoi, Γραικοί] koteja, ja ryöväsivät heidät täysin. Sitten he etenivät Patraksen asukkaita vastaan, tuhosivat peltoja sen muurien edustalta ja aloittivat afrikkalaisten saraseenien kanssa sen piirityksen.”⁶⁶ Tässä Graikoi (yks. Graikos, Γραικός) on selvä laina latinasta, jossa Graecus (mon. Graeci) merkitsee kreikkalaista. Leo VI tekee kuitenkin muutaman erotuksen, joiden perusteella voidaan päätellä, ettei Graikoilla tarkoiteta bysanttilaisia yleensä. Ensinnäkin Nikeforoksella oli käsissään roomalaisten valtikka, joten hänen tärkein alamaisyhmänsä olivat roomalaiset. Vielä varmempi todiste on se, että Patras oli tuon kyseisen, vuoden 805, piirityksen aikaan Bysantin hallussa⁶⁷, mutta sen asukkaat erotetaan selkeästi Graikos-nimisestä väestä. Mielestäni Graikoi tarkoitti kreikankielisten bysanttilaisten alaryhmää. Anthony Kaldellis sanoo, että bysanttilaiset kutsuivat samaan tapaan Hellenuksen theman asukkaita helleeneiksi.⁶⁸

Hyvin harva tutkimistani bysanttilaishagiografioista käsittelee bysanttilaisuutta tai bysanttilaisista. Esimerkiksi *Neilos Rossanolaisen pyhimyselämäkerrassa* ei puhuta lainkaan roomalaisista eli bysanttilaisista, mikä saattaa hänen tapauksessaan liittyä siihen, että kreikankieliset eteläitalialaiset saattoivat kutsua itseään Graikoi-termillä ympäröivän latinankielisen asutuksen vaikutuksesta.⁶⁹ *Saints of Ninth- and Tenth Century* -pyhimyselämäkertakokoelman *Presbyteri Akhaïkoksen Nikolaos nuoremman ylistyksessä* käsitellään roomalaisia (Ῥωμαῖοι) ja heidän valtikkaansa hallussa pitänyttä keisari Leo VI:ta. Samaisen kokoelman *Leon Theodoros Kytheralaisen elämässä* puhutaan roomalaisista (Rhomaïke, Ῥωμαϊκή) sotalaivoista, jotka tuhoavat arabilaivan.⁷⁰ Näissä kertomuksissa päähenkilö on selkeästi näiden roomalaisten puolella, mutta suurimmassa osassa muista elämäkertoista kansallisuutta ei käsitellä.

Saints of Ninth- and Tenth Century -kokoelman *Nikaian piispa Theodoroksen Argoksen piispa Pietarin elämä* -niminen hagiografia todennäköisesti paljastaa syyn, mikseivät papistoon kuuluneet pyhimyselämäkertakirjoittajat kovinkaan usein tuoneet esiin mitään kotimaahan tai kansallisuuteen liittyvää: ”Useimmat meistä [luulen, että viittaus on ihmisiin yleensä, ei papistoon] yrittävät kutoa ylistyksiä muista, kuluttaa paljon aikaa puhuen heidän kotimaastaan (patris, πατρίς), suvusta (genos, γένος), esi-isien kunniasta (pateron eukleias, πατέρων εὐκλείας) sekä ylistettäviensä vauraudesta ja kuuluisuudesta. Ylistävät luulevat tekevänsä

⁶⁶ De Administrando Imperio (1966) s. 228–29

⁶⁷ Kazhdan (1991) Patras

⁶⁸ Kaldellis (2007) s. s. 118

⁶⁹ Kaldellis, Romanland (2019) s. 223

⁷⁰ Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece (2019) s. 44–45, s. 278–79

näin kunniaa heille. Olisi kuitenkin typerää ja arkipäiväistä kohdistaa tuollaisia ylistyksiä mieheen, joka hylkäsi kaiken, josta puhuin, säilyttäen vain taivaalliset asiat, jotka ovat pysyviä.”⁷¹

Nikaian piispa Theodoros ei siis näe maallisten asioiden, kuten kotimaan, olevan lainkaan oleellinen asia elämässä. Hänen tapansa useat muut pyhimyselämäkertojen laatijat sivuuttavat ne ja keskittyvät lähes yksinomaan ”taivaallisiin asioihin.”

Identiteetti muodostuu ihmisen käsityksestä siitä, millainen hän on itse. Siksi bysanttilaisten identiteettiä voidaan arvioida vain heidän itse kirjoittamiensa lähteiden perusteella. Tietysti bysanttilaisen kulttuurin ulkopuolelta tulleet näkemykset vaikuttivat myös bysanttilaisiin, mutta ei niin vahvasti, että yksikään käyttämäni kreikankielinen alkuperäsilähde olisi kieltänyt Bysantin roomalaisuuden. Sekä Leo VI:n, Konstantinos VII:n että Anna Komnenen kirjoitusten perusteella saa todellakin kuvan siitä, että Rooma on heidän kotimaansa. Eräät pyhimyselämäkertälähteeni poikkeavat *Taktikasta*, *De administrando imperio*sta ja *Aleksiaksesta* siten, että ne pitävät päähenkilönsä kotimaana kaupunkia Bysantin valtakunnan sijaan. *Saints of Ninth- and Tenth Century* -kokoamateoksesta käy ilmi, että Theodoros Kytheralaisen ”kotimaa (patris, πατρίς) oli Koronen kaupunki, joka sijaitsi Peloponnesoksen themassa”⁷², Symeon Metafrasteen *Menologionista* taas selviää, että Pyhä Kyprianos ”kehui Libyan Karthagon olevan hänen isänmaansa (patris, πατρίς)”, Pyhän Pelagian isänmaa ja kaupunki oli Antiokhosken [eli Antiokia]” ja Pyhän Eugenian äiti Claudia ”palasi [Egyptistä] lapsineen Rooman kaupunkiin ja isänmaa (πατρίς) vastaanotti hänet suosiollisesti.”⁷³

Ainakin Symeon Metafrastes kirjoitti suurelle yleisölle ääneen luettavaksi tarkoitettuja kertomuksia, minkä perusteella voidaan mielestäni olettaa, että rahvas piti kotimaanaan tai patriksenaan kotikaupunkiaan. Kuten tämän tutkimuksen johdannossa totesin, nämä Metafrasteen pyhimyselämäkerrat sijoittuvat myöhäisantiikkiin tai varhaiskeskiajalle, mutta kirjoittaja on muokannut ne omaan aikaansa sopiviksi. Useiden käyttämäni englanninkielisten käännösten mukaan patris merkitsee englanniksi sanaa fatherland, joka kääntyy suomeksi isänmaaksi. Mielestäni sen merkitys saattoi kuitenkin olla keskiajan Bysantissa erilainen kuin nykypäivän Euroopassa. Tulkitsen sen tarkoittavan antamissani esimerkeissä vain kirjaimellisesti isän kotipaikkaa, jolloin Theodoros Kytheralaisen isän tai suvun kotipaikka oli tietty kaupunki, kuten myös Kyprianoksen, Pelagian ja Claudian. Käsittelin aiemmin sitä, kuinka *Taktika* todistaa, että airuiden piti Leo VI:n käskystä tiedottaa sotilaille, että kaikki taistelut käydään isänmaan

⁷¹ Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece (2019) s. 120–23

⁷² Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece (2019) s. 262–65

⁷³ Menologion (2017) s. 14–15, s. 62–63, s. 240–41

eli Roomalaisten keisarikunnan ja kansan eli roomalaisten puolesta. Ylempänä kritisoimani Stouraitiksen väite siitä, että rahvaalla ei ollut roomalaista identiteettiä voisi siis mahdollisesti pitää ainakin osin paikkaansa. Rivisotilaiden haluttiin ehkä omaksuvan uusi identiteetti, jotteivät he puolustaneet vain kotikaupunkiaan vaan koko valtakuntaa. Toisaalta, jos uskotaan että *patris* tarkoitti rahvaan kielenkäytössä isän kotipaikkaa, ei sillä voida perustella, ettei bysanttilaisilla olisi ollut roomalaista identiteettiä.

3.2 Muiden näkemykset bysanttilaisista

Myös käyttämilläni läntisillä lähteillä on omat käsityksensä bysanttilaisuudesta. Edellisen luvun perusteella voidaan jo päätellä, että latinalaiset kutsuivat yleensä bysanttilaisia kreikkalaisiksi. Liutprand Cremonalainen erottaa lännen asukkaat selkeästi bysanttilaisista kertoessaan, että kreikkalaiset ja latinalaiset (*Grecis Latinisque*) taistelivat eräässä taistelussa yhteistä vihollista vastaan.⁷⁴ Lukemissani ristiretkeläiskronikoissa puhutaan jatkuvasti kreikkalaisista, ei kertaakaan roomalaisista ainakaan bysanttilaisista puhuttaessa. Esimerkiksi *Gesta Francorum* kertoo kreikkalaisista asukkaista ja Raymond Aguilerslainen siitä, kuinka kreikkalaiset hyökkäsivät ristiretkeläisten kimppuun näiden kulkiessa Bysantin läpi.⁷⁵ Samankaltaisia kohtia, joissa puhutaan kreikkalaista, löytyy loputtomiin lukemistani ristiretkeläisteksteistä.

Kreikkaa taitanut Liutprand Cremonalainen on kuitenkin tietoinen siitä, että bysanttilaiset kutsuivat itseään roomalaisiksi. Ollessaan paavin lähettiläänä Konstantinopolissa hän keskusteli keisari Nikeforos Fokaksen (hallitsi 963–969) eunukkipalvelijan kanssa siitä, että paavi oli kirjeessään kutsunut Nikeforosta kreikkalaisten, eikä roomalaisten, keisariksi (*”Grecorum illum et non Romanorum imperatorem vocans”*). Bysanttilaiset eivät olleet tästä mielissään, mutta Liutprand selitti, että paavi ”jalossa yksinkertaisuudessaan luuli tuollaisen asian kirjoittamisen olevan ylistys, ei suinkaan loukkaus! Me tiedämme takuulla, että Konstantinus, Rooman keisari, tuli tänne roomalaisten ritareiden kanssa ja perusti tämän kaupungin oman nimensä mukaan. Teidän vaihdettuanne kielenne, käytäntönne ja pukeutumisenne pyhin paavi ajatteli, että roomalaisten nimi suututtaa teitä, kuten heidän vaatetuksensa [tämän merkitys on epäselvä, mutta vaatetuksesta puhutaan sekä latinalaisessa että englanninkielisessä

⁷⁴ Liudprand of Cremona (2007) s. 99, Liudprandi Cremonensis (1998) s. 57

⁷⁵ Chronicles of the First Crusade (2004) s. 88 ja 104

versiossa].” Cremonalainen sanoo, että paavi kirjoittaa jatkossa ”Johannes Rooman paavi Nikeforokselle, Konstantinokselle ja Basileiokselle [jälkimmäiset kaksi olivat kanssahallitsijoita, jotka johtivat Bysanttia myöhemmin nimillä Basileios II ja Konstantinos VIII], suurille ja jaloille roomalaisten keisareille.”⁷⁶ Lännessä käytettiin siis kreikkalaiset-sanaa kuvaamaan bysanttilaisia, mutta miellyttämistarkoituksessa heitä saatettiin kutsua roomalaisiksi, kuten Anthony Kaldelliskin sanoo.⁷⁷

Toisaalta Liutprand kertoo myös, miksi ei itse halua tulla kutsutuksi roomalaiseksi, kun hänelle sanotaan, että hän ja hänen seurueensa jäsenet ovat langobardeja, eivät roomalaisia. Hän vastasi myöntävästi, että ”Annaalit tuntevat veljenmurhaaja-Romuluksen, jonka nimen perusteella heitä kutsutaan roomalaisiksi. Hänen äitinsä oli huora, joten hän syntyi tahrattuna. Hän teki itselleen turvapaikan, jonne kutsui takaisinmaksukyvyttömiä velallisia, karanneita orjia, murhaajia ja niitä, jotka ansaitsivat kuolla rikostensa vuoksi. Hän veti puoleensa joukon ihmisiä, joita hän kutsui roomalaisiksi: tästä ylimystöstä nousivat ne, joita te kutsutte kosmokraateiksi (maailmanhallitsija) tai keisareiksi.” Liutprand kertoo, että hänen joukkonsa, joka koostuu ”langobardeista, saxeista, frankeista, lotharingialaisista, baijerilaisista, sveebeistä ja burgundeista”, paheksuu niin kovasti, jos joku kutsuu heitä roomalaisiksi, että hän kutsuu itse vihollisiaan tuolla nimellä. Cremonalaisen mukaan roomalaisten nimi sisältää hänen joukkonsa ymmärryksen mukaan ”kaiken ala-arvoisuuden, pelkuruuden, ahneuden, tuhlailun, valheen, kaikki paheet tosiaan.”⁷⁸

Liutprandin teoksesta ei käy ilmi, että tämä vihamielinen suhtautuminen roomalainen-sanaan olisi mitenkään loukannut bysanttilaisia, joille Liutprand oli roomalaisvastenmielisyytensä purkanut. Voidaanko siis olettaa, ettei hänen käyttämänsä roomalainen-kansallisuuskäsite olisi liittynyt siihen, mitä bysanttilaiset käyttivät itsestään? Tämä on mahdollista. Keisari Nikeforos hoveineen olisi varmasti suuttunut, jos Cremonalainen olisi verrannut heitä Romuluksen joukkoon tai kutsunut heitä ala-arvoisiksi, pelkureiksi, ahneiksi, tuhlaileviksi tai valehtelijoiksi. Ehkä Liutprand liittää roomalainen-termin latinankielisiin roomalaisiin. Professori Jukka Korpelalla on hieman samankaltainen tulkinta asiasta. Hänen mukaansa Nikeforos ei suuttunut, sillä Liutprand liitti roomalainen-käsitteen antiikin pakanallisiin roomalaisiin bysanttilaisten sijaan.⁷⁹

⁷⁶ Liudprand of Cremona (2007) s. 269–70, Liudprandi Cremonensis (1998) s. 209–10

⁷⁷ Kaldellis, Romanland (2019) s. 77

⁷⁸ Liudprand of Cremona (2007) s. 246–47, Liudprandi Cremonensis (1998) s. 192–93

⁷⁹ Korpela (2015) s. 157–158

Toisaalta Korpela kiinnittää tässä kohtaa huomionsa myös kummalliseen seikkaan. Hänen mukaansa keisari Nikeforos Fokas kutsuu Liutprandia langobardiksi alentaakseen jälkimmäisen hallitsijan, Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan keisari Otto Suuren arvoa.⁸⁰ Korpela siis olettaa, että tämä on syy, miksei Nikefros kutsu Liutprandia roomalaiseksi. Korpelan päätelmä on mielestäni kaukaa haettu. Liutprandin teksti ei missään vaiheessa viittaa siihen, että Nikeforos olisi päättänyt kutsua paavin sanansaattajaa langobardiksi vain loukatakseen Langobardian (Apenniinien niemimaan pohjoisosa) hallitsijaa. Eikä Liutprandkaan asiasta suivaannu vaan alkaa arvostelemaan Romulusta ja hänen seuruettaan.

Minun on sanottava vielä, mitä termejä muut lähteeni käyttävät bysanttilaisista. Muinaisitaalaavien mukaan he olivat kreikkalaisia (Grtsi, Гръци).⁸¹ Tämä mukailee siis sitä, että rusit pitivät Bysanttia Kreikkana. Arabit taas kutsuivat kreikkalaisia roomalaisiksi, kuten edellisestä luvusta selviää. He saattoivat vedota näihin myös kiertäen käyttämällä ’ilijks- tai banji al-asfar -sanoja. Ensinnä mainitun voi kääntää barbaareiksi, mutta jälkimmäinen tarkoittaa ”keltaisten jälkeläisiä” ja se liittyy jostain syystä bysanttilaisiin. Arabien mukaan kreikkalaisilla ja (kreikankielisillä) roomalaisilla ei ollut keskenään mitään muuta tekemistä kuin näiden alueellinen yhteys. Pääasiassa tämä johtui siitä, että arabit halusivat itse esiintyä antiikin kreikkalaisten tieteellisinä perillisinä.⁸²

3.3 Bysanttilaisten näkemys vieraista kansoista ja omasta arvostaan

Anna Komnenella on tapana erotella ihmiset roomalaisiin, barbaareihin (kerroin aiemmin varisijousesta, barbaarien aseesta) ja puolibarbaareihin. Barbaari (βάρβαρος) on tietysti ei-bysanttilainen, jotakin muuta kieltä kuin kreikkaa puhuva henkilö. Komnene puhuu barbaareista esimerkiksi sanoessaan, että he ”ovat luonnostaan ylimielisiä ja heidän päänsä ovat pilvissä.”⁸³ Bysanttilainen porfyrogennete arvostelee ilman muuta ulkomaalaisia, ei omiaan.

Tutkimukseni kannalta on kiinnostavampaa paneutua puolibarbaareihin (miksobarbaros, μιξοβάρβαρος). Anthony Kaldelliksen mukaan roomalaistuminen ”saattoi tapahtua muutamassa sukupolvessa – kahdessa tai kolmessa – jos oli seka-avioliittoja, tai siinä meni

⁸⁰ Korpela (2015) s. 157

⁸¹ litopys.org.ua/lavrlet/lavr04.htm

⁸² El-Cheikh (2004) s. 24, s. 104

⁸³ The Alexiad (2009) s. 449, Annae Comnenae Alexias (2001) s. 479

kauemmin, mikäli vieras väestö oli suurikokoinen.” Hän täsmentää, että roomalaiseksi tulo edellytti muutakin kuin kristinuskon omaksumista. Se muun muassa velvoitti oppimaan kreikkaa, täyttämään Rooman valtion vaatimukset (mitä tämä nyt tarkkaan ottaen merkitsikään) ja omaksumaan täysin uuden kulttuurin ja etnisen olemuksen. Myöhemmin Kaldellis lisää, että eliitti assimiloitui muita helpommin ja nopeammin, sillä se saapui Bysanttiin tai Konstantinopoliin pienissä perheen ja palvelusväen sisältävissä ryhmissä, eikä asunut ulkomaalaisyhteisöissä. Maahanmuuttajaeliitti myös avioitui nopeasti bysanttilaisten kanssa.⁸⁴ Pääryhmään eli bysanttilaisiin sulautuminen koski myös niitä ryhmiä, jotka muuttivat esimerkiksi valtakunnan ei-bysanttilaisilta periferia-alueilta kreikankielisille alueille, kuten esimerkiksi Konstantinopoliin.

Anna Komnene erottaa puolibarbaarit roomalaisista erityisesti kielitaustan perusteella. Monastras-nimiseen aatelismieheen hän liittää todella usein puolibarbaari-käsitteen.⁸⁵ Nykyaikana tuollainen kielenkäyttö tulkittaisiin rassistiseksi (oletetaan, että puolibarbaarin voisi kääntää suomeksi vaikkapa puolimuukalaiseksi) ja varmaan keskiajallakin se olisi loukannut Monastrasta. Komnene ei nähdäkseni käsitellyt muita monastraksia, joista nyt käsitelty henkilö olisi erotettu puolibarbaari-käsitteellä. *Aleksiaksen* kirjottaja erotti Monastraksen ”täysibysanttilaisista” ainoastaan sillä perusteella, että hän osasi turkkia.⁸⁶ Se viittaa siihen, että aatelismies oli todennäköisesti puoliksi turkkilainen.

Lisäksi Komnene puhuu turkkilaistenvastaisen sotaretken tapahtumista, joihin liitetään taas puolibarbaarit: ”Yön läpi he [turkkilaiset] ulvoivat kuin sudet; toisinaan he ilkkuivat roomalaisille, sillä heistä osa oli puolibarbaareja kreikkaa puhuvien joukossa.”⁸⁷ Tulkitsen, että tässä lainauksessa turkkilaiset huusivat jotakin turkiksi bysanttilaisarmeijalle, jonka jäsenistä osalla oli juuret vihollisensa keskuudessa. Tapahtuman muistiinpannut taho ei tietenkään voinut tietää, keillä kaikilla rivisotilaista oli jollain tapaa ulkomaalainen alkuperä – aateliston ja upseeriston jäsenet kuitenkin tunnettiin näemmä. Sen paremmin turkkilaissotilaat eivät voineet erottaa turkkilaistaustaisia Bysantin armeijasta pelkän ulkonäön perusteella, sillä ulkonäköeroja oli varmasti paljonkin bysanttilaisten keskuudessa, minkä lisäksi heidän sotisopansa olivat luullakseni bysanttilaistyyliisiä.

⁸⁴ Kaldellis, *Romanland* (2019) s. 152, s. 161

⁸⁵ esim. *Annae Comnenae Alexias* (2001) s. 350

⁸⁶ *The Alexiad* (2009) s. 303, *Annae Comnenae Alexias* (2001) s. 328

⁸⁷ *The Alexiad* (2009) s. 444, *Annae Comnenae Alexias* (2001) s. 475

Komnene puhuu myös bysanttilaisten ihmis- ja moraalikäsitteistä. Hän korostaa toisaalta, ettei alkuperällä ole merkitystä vaan ihmisiä pitää kunnioittaa lähtökohtaisesti yhtä lailla. Hän kertoo isänsä puheista, kun tämä oli sotinut voitokkaasti petšenegejä vastaan ja häneltä tiedusteltiin sotavankien teloittamisesta: ”He saattavat olla skyyttejä [Σκύθαι] mutta ovat silti ihmisiä: vihollisia mutta säälin arvoisia.”⁸⁸ Tästä heijastuu tietynlainen moraalikäsite, joka bysanttilaisilla ehkä oli yleensäkin. He eivät säästäneet nähdäkseni petšenegejä sen takia, että he olisivat olleet kristittyjä. Aleksioksen sanat eivät perustele armahdusta millään mulla kuin vankien ihmisyydellä. On myös hyvin vähän viitteitä siitä, että petšenegit olisivat olleet ainakaan suurissa määrin kristittyjä⁸⁹ ennen kuin Aleksios kukisti heidät ja heidän integroitumisensa kantaväestöön alkoi.

Myös Leo VI korostaa, että kaupunkien antautuessa sen väestöä kohtaan tulisi olla kohtelias ja ystävällinen. Kaupungin väestölle ei saisi myöskään asettaa minkäänlaisia rangaistuksia. Leo perustelee kehotuksensa sillä, että näin lopulta nekin, jotka eivät ole kokeneet hyvää kohtelua, lähestyvät kenraalia, jota *Taktika* puhuttelee.⁹⁰ Kyseisen teoksen kirjoittanut keisari perustelee kehotuksensa käytännön syillä, mutta mikään ei poissulje sitä, että se pohjautuisi bysanttilaiseen perinteeseen. Näin ollen voi olla, että Aleksioksen teko noudattaa vain sotatraditiota.

Toisaalta Komnene toteaa nykyään hyvin rassistiseksi tulkittavalla tavalla, ettei ihminen voi muuttua. Hänen kuvaillessa Aleksioista vastaan juonittelutta Nikeforos Diogenestä hän sanoo, että ”Etiopialainen ei voi muuttua valkoiseksi”⁹¹ (ἀλλ’ ὁ Αἰθίοψ οὐκ ἐλευκαίνεται⁹²). Vaikka tämä on vertaus, niin uskon että Komnene olisi voinut käyttää sitä myös niin puolibarbaareihin kuin petšenegeihinkin – he eivät voineet hänen mukaansa muuttua bysanttilaisiksi, vaikka ovatkin ihmisiä. Komnenen mukaan roomalaisuus oli jotain ihmisyyttä korkea-arvoisempaa, sillä sitä eivät vierasperäiset voineet tavoittaa.

Vaikka tarkasteleman pyhimyselämäkerrat käsittelevät harvoin Bysantin roomalaisia tai roomalaista identiteettiä, käsitellään etenkin *Neilos Rossanolaisen hagiografiassa* toiseutta.

Tuossa teoksessa pahuus liitetään usein etiopialaisiin, mikä johtunee etenkin heidän bysanttilais- ja eurooppalaisnäkökulmasta vieraan värisestä ihostaan. Nuoruutensa matkalla Etelä-

⁸⁸ The Alexiad (2009) s. 227, Annae Comnenae Alexias (2001) s. 250. Komnene samaistaa petšenegit antiikin skyytteihin.

⁸⁹ Mako (2011) s. 36–44

⁹⁰ Taktika (2010) s. 364–65

⁹¹ The Alexiad (2009) s. 250

⁹² Annae Comnenae Alexias (2001) s. 271

Italiasta pohjoisemmaksi Neilos näki matkan varrella ”joukon saraseeneja ja mustia etiopialaisia, joiden silmät olivat viljejä, kasvot ilkeitä ja ulkomuoto niin kuin demoneilla.”⁹³ Sanoisin, että tuntematon kirjoittaja viittaa tässä kohtaa selkeästi vain etiopialaisiin, sillä saraseenit eli arabit olivat bysanttilaisille ja eteläeurooppalaisille yleisesti heitä tutumpia. Hagiografiansa eräässä kohdassa paholainen ilmestyy Neilokselle etiopialaisen hahmossa.⁹⁴ Tulkitseen, että nyt käsittelemäni pyhimyksen tai hänestä kirjoittaneen henkilön mukaan etiopialainen oli mahdollisimman kaukana hänestä itsestään (vaikkei missään vaiheessa oteta suoranaisesti kantaa, mihin kansaan Neilos itse kuului) ja täten etiopialaiset saattoivat olla ainakin joidenkin bysanttilaisten mielestä ”alhaisin” mahdollinen kansa. On kiinnostavaa, että tällaisia rasis-tisia käsityksiä on ollut jo keskiajalla.

Anthony Kaldellis sanoo, että roomalaiset katsoivat olevansa kaikista kristityistä tärkeimpiä.⁹⁵ Konstantinos VII vahvistaa tämän kertomalla, että Jumala antoi Konstantinus Suurelle valtion kaavut ja kruunut sekä opetti enkelien kautta roomalaisia käyttämään nestemäistä tulta (h-y-gros pyr, ὕγρος πῦρ – tunnetaan myös kreikkalaisena tulena). Kyseinen keisari korostaa bysanttilaisten merkitystä ja arvoa myös kertomalla, että Konstantinus Suuri laati säännön, jonka mukaan keisari ja hänen lapsensa eivät saaneet mennä naimisiin muiden kuin roomalaisten tai frankkien kanssa⁹⁶. Frankkiavioliitot hyväksyttiin ”noiden maiden [Länsi-Euroopan] ja sukujen* kuuluisuuden ja jalosyntyisyyden vuoksi.”⁹⁷ Liutprandkin on tietoinen tästä käytännöstä, joka hänelle kerrotaan vielä rajatumpana. Hänen kirjoittamansa mukaan porfyrogennetet eivät saaneet sekoittua lainkaan muiden kansojen kanssa.⁹⁸ Vaikka edelliset esimerkkini käsittelevätkin purppurasalissa syntyneiden keisarin lasten naimapolitiikkaa, bysanttilaiset olivat siis selvästikin mielestään merkittävin kansa, mutta melkein samalle tasolle ylsi ainakin Konstantinos VII:n aikaan Länsi-Euroopan väestö.

Edellä käsittelemäni *Neilos Rossanolaisen pyhimyselämäkerrasta* voi myös yrittää tulkita kristittyjen suhdetta etenkin juutalaisiin. Siinä puhutaan määrittelemättömästä ”öykkäri-noo-resta”, joka tappoi asioiltaan palaamassa olevan juutalaisen ja vei tämän aasin. ”Silloiset lainvalvojat vangitsivat nuorukaisen apen ja veivät hänet ristiinnaulittavaksi vaihdossa tapetusta

⁹³ The Life of Saint Neilos of Rossano (2018) s. 16–17

⁹⁴ The Life of Saint Neilos of Rossano (2018) s. 78–9

⁹⁵ Kaldellis, Romanland (2019) s. 107

⁹⁶ De Administrando Imperio (1966) s. 66–77, s. 70–71

*Englanninkielinen käännös tulkitsee genos-sanana (γένος) roduksi, vaikka rotu-sanana ei nykyään hyväksytä ja sen merkitys on todennäköisesti poikennut keskiajalla nykyisestä. Siksi käännän sen suvuiksi, joka genos voi myös sanakirjan mukaan olla.

⁹⁷ De Administrando Imperio (1966) s. 72–73

⁹⁸ Liutprand of Cremona (2007) s. 248, Liutprandi Cremonensis (1998) s. 194

juutalaisesta.” Neilos kirjoitti kuitenkin ”epäoikeudenmukaisille” tuomareille ja vetosi lakiin, jonka mukaan ”yksi kristitty piti teloittaa seitsemän juutalaisen taposta.” Lopulta syytetty vapautettiin.⁹⁹ Kristityn henki vastasi siis Neiloksen ja jonkin hänen mainitsemansa lain mukaan seitsemää juutalaishenkeä. Ottamatta kantaa tapahtumien realistisuuteen *Neilos Rossanolaisen hagiografia* osoittaa, että juutalaiset olivat äärimmäisen paljon huonommassa asemassa Bysantissa kuin kristityt. Juutalaisuus ei kuitenkaan todennäköisesti liittynyt mitenkään moderniin epätieteelliseen ”rotu”-käsitteeseen, sillä siitä saattoi kääntyä kristityksi aivan hyväksytysti ja muuttua ”bysanttilaiseksi.” Käsittelemälläni aikakaudella ainakin Basileios I (hallitsi 867–886) ja Romanos I Lekapenos (hallitsi 919–944) määräivät juutalaisia pakko-käännyttäväksi.¹⁰⁰ Juutalaisilla oli kuitenkin Bysantissa Rooman kansalaisuuteen perustava maallinen tasa-arvo muihin nähden, mutta uskonnolliset lait syrjivät heitä.¹⁰¹ Onkin siis erittäin todennäköistä, että Neiloksen hagiografiassa esitellyssä tilanteessa tuomarit yrittivät ratkaista juutalaisen murhan maallisten, Bysantin kansalaisia tasa-arvoisena pitävien lakien avulla, mutta pyhimys tiesikin uskonnollisista laeista ja puuttui oikeudenkäyntiin.

3.4 Bysanttilaisten pukeutuminen

Bysanttilaisten vaatetus oli muutamien käyttämieni lähteiden mukaan muista poikkeavaa. *Neilos Rossanolaisen pyhimyselämäkerrassa* puhutaan siitä, miltä muut kuin bysanttilaisten näyttivät bysanttilaisten mielestä, kun taas Liutprand Cremonalainen kertoo bysanttilaisten vaate-tuksesta. Myös Anna Komnene kiinnittää huomiota aiemmin mainitsemani Bohemmondin pukeutumiseen. Muut lähteistäni eivät kiinnitä laajemmin huomiota vaatteiden ja ”etnisyyden” väliseen suhteeseen.

Kommenen ja Neiloksen tarinoissa on se yhtäläisyys, että niissä kiinnitetään huomiota bysanttilaisille vieraaseen vaatetukseen. *Neilos Rossanolaisen hagiografiassa* pyhimys vierailee maanjäristyksen tuhoamassa Rossanon kaupungissa haluamatta kuitenkaan herättää huomiota: ”Hän saapui seuraavalla tavalla: hän löysi tieltä ketunturkin ja kietoi sen päänsä ympärille. Hän myös ripusti kaapunsa keppiin olkapäänsä yli. Sitten hän kulki koko kaupungin läpi kehenkään tunnistamatta [Neilos oli pyhimyselämäkertansa mukaan varsin tunnettu]. Lapset,

⁹⁹ The Life of Saint Neilos of Rossano (2018) s. 114–117

¹⁰⁰ Goodman (2017) s. 233

¹⁰¹ Kaldellis, Romanland (2019) s. 221

jotka näkivät hänet kadulla sellaisessa asussa, alkoivat seurata häntä heitellen samalla häntä kivillä ja sanoen ”Hei sinä bulgaarimunkki (Ai, sy, Boulgari kalogere. Αἶ, σύ, Βούλγαρι καλόγηρε)” ja toiset sanoivat häntä frankiksi (Fragon, Φράγον), kun taas toiset armeeniksi (Armenon, Ἀρμένον).”¹⁰²

Anna Komenen esimerkissä Bohemond oli kulkeutunut huijauksella Antiokiasta Korfuun hauta-arkussa esittäen kuollutta. Kaupungin (Korfun saarella sijaitseva samanniminen kaupunki) asukkaat näkivät hänen pukeutuneen vieraisiin ja barbaarisiiin vaatteisiin (en ksene kai barbarike stole, ἐν ξένη καὶ βαρβαρικῇ στολῇ). Tämä vuoksi he kyselivät hänen suvustaan, olotilastaan, nimestään ja siitä mistä hän oli tulossa sekä kenen luokse hän oli menossa.¹⁰³

On siis havaittavissa, että bysanttilaisilla oli jonkinlainen muista eroava vaatetyyli. Näin oli siis ainakin paikallisesti, Etelä-Italian asukas ei välttämättä pukeutunut samalla tavalla kuin korfulainen. Anthony Kaldellis vahvistaa havaintoni toteamalla, että roomalainen tunnisti ulkomaalaisen tämän asun perusteella.¹⁰⁴ *Neiloksen hagiografiassa* eikä *Aleksiaksessa* kuitenkaan tunnisteta, mihin kulttuuriin kuvailtujen henkilöiden vaatteet kuuluvat. Rossanon kaduilla kiviä heitelleet lapset arvelivat, että munkki oli bulgaari, frankki tai armeeni, kun taas korfulaiset totesivat Bohemondin olevan pukeutunut ”vieraisiin ja barbaarisiiin” vaatteisiin. Bysanttilaisrahvas siis tunnisti ulkomaalaisen tämän vaatetuksen perusteella, muttei osannut sanoa tarkemmin, mistä hän oli peräisin. Kaldellis esittääkin, että keskibysanttilaisella kaudella sekä ylhäisö että rahvas, konstantinopolilaiset että provinssien asukkaat pukeutuivat riittävän samalla tavalla, jotta heidät saattoi tunnistaa roomalaisiksi eli bysanttilaisiksi.¹⁰⁵ Tämä selittää, miksi Neilosta epäiltiin ja Bohemond tunnistettiin ulkomaalaiseksi.

Liutprand Cremonalainen kiinnittää huomiota bysanttilaiseen hovivaatetukseen: ”Niiden useiden lahjojen joukossa, jotka kuningas Hugo [Italian kuningas vuosina 926–947] lähetti keisari Romanokselle [Romanos I Lekapenos, hallitsi vuosina 919–944], oli kaksi alueella ennennäkemätöntä koiraa. Nuo kaksi koiraa olisivat takuulla ruhjoneet keisaria puremalla, kun ne tuotiin hänen eteensä, mikäli monet kädet eivät olisi hillinneet niitä. Luulen, että se johtui siitä, että koirien nähtyä keisarin kääriytyneenä tunikaan kreikkalaiseen tapaan ja pukeutuneena kummalliseen pukuun ne ajattelivat, ettei hän ollut ihminen vaan jonkinlainen hirviö.”¹⁰⁶

¹⁰² The Life of Saint Neilos of Rossano (2018) s. 132–33

¹⁰³ The Alexiad (2009) s. 350, Annae Comnenae Alexias (2001) s. 357

¹⁰⁴ Kaldellis, ”Ethnicity and Clothing in Byzantium” (2019) s. 42

¹⁰⁵ Kaldellis, ”Ethnicity and Clothing in Byzantium” (2019) s. 42

¹⁰⁶ Liudprand of Cremona (2007) s. 119, Liudprandi Cremonensis (1998) s. 76

Liutprand piti siis bysanttilaista hovipukeutumista hyvin erilaisena kuin vastaavaa latinaista, sillä tekstistä saa kuvan, että lahjakoirat tiesivät, miltä lännessä käytetyt puvut näyttivät. Koirien reaktio antaa luonnollisesti osviittaa siitä, miltä bysanttilainen vaatetus näytti myös Liutprandin mielestä – itsehän hän tai joku muu henkilö päätteli mahdollisesti virheellisesti, että keisarin vaatteet säikäyttivät koiria.

Tulkitsen käyttämieni lähteiden perusteella, että omaperäinen vaatetus on ollut osa bysanttilaisuutta, kuten se on ollut osa montaa muutakin kulttuuri-identiteettiä. Nykyisin merkittävä osa maailman ihmisistä pukeutuu länsimaisen vaatekulttuurin mukaisesti, mutta esimerkiksi saudijohtajat käyttävät näkökulmastani erikoista pukua, joka muodostuu jonkinlaisesta huivipähineestä ja kaavusta. Olen ollut siinä käsityksessä, että tavallisen kansan vaatetus on ollut hyvin samanlaista maasta riippumatta jo aiemminkin. *Neilos Rossanolaisen pyhimyselämäkerta* kuitenkin viittaa, että rahvaanomainen munkkikin saattoi vaatetuksen vaihtuessa näyttää ei-bysanttilaiselta. Ilman muuta keskiajan kiinalainen tai Väli-Amerikan intiaanien rahvas oli pukeutunut eri tapaan kuin Bysantin tavallinen asukas, mutta on kummallista, että tavallisen kansan vaatetus on vaihdellut huomattavasti pelkän Armenian, Länsi-Euroopan, Bulgarian ja Bysantin välillä.

4. Bysanttilaisten kieli

Edellisten lukujen perusteella on selvää, että bysanttilaiset kutsuivat itseään pääasiassa roomalaisiksi ja valtiotaan Roomaksi. Kiinnostavaa on kuitenkin, millä nimellä he kutsuivat käyttämäänsä kieltä. Nykyisin on tapana ajatella, että bysanttilaiset puhuivat kreikkaa ja heitä edeltäneet roomalaiset latinaa. Kukaan ei kutsu kumpaakaan noista kielistä rooman kieleksi. Kreikka oli tosiaan Bysantin ainoa korkeimman hallinnon kieli jo hyvissä ajoin ennen keskibysanttilaista kautta, mutta latinaakin itäisessä keisarikunnassa oli käytetty, vaikka sen väestö oli puhunut pääasiassa muita kieliä. Latina taas oli ollut koko Rooman ylin kieli, vaikka kreikkaa oli aina käytetty hallinnossa valtakunnan itäisissä osissa. Tarkastelen myös Liutprand Cremonalaisen tekstien kieleen liittyviä kohtia. (Tämä osuus on paljon lyhempi kuin edelliset tutkimuslukuni, sillä kieleen liittyviä viitauksia ei lähteistöistäni ole löytynyt yhtä paljon kuin muihin aiheisiin liittyviä. En ole myöskään jakanut tätä lukua alalukuihin, sillä se muodostaa melko tiiviin kokonaisuuden. Seuraavaksi käsittelemäni asiat ovat kuitenkin hyvin oleellisia tutkimukseni kannalta.)

Sekä Leo VI että Konstantinos VII puhuvat latinasta rooman kielenä. *Taktikassa* sanotaan, että bysanttilaiset olivat kääntäneet rooman kielestä (Rhomaikas, Ῥωμαϊκός) taktisia termejä omalle kielelleen¹⁰⁷, joka ei selvästikään ollut rooman kieli. Leo VI kirjoittaa myös, että airuista on käytetty roomankielistä (Rhomaisti, Ῥωμαῖστι) cantator-sanaa (καντάτορες).¹⁰⁸ Tässä kohtaa on täysin selvää, että cantator on latinankielinen sana, joka viittaa cantare- eli laulaa-verbiin. Airuen voi kuvitella eräällä tavalla laulavan, kun hänen hän rohkaisee sotilaita taisteluun. Rooman kieli viittaa siis tämän kohdan perusteella todella selkeästi latinaan. Leo esittää vielä kirjansa loppupuolella armeijan etenevän turvallisemmin tietä pitkin, mikäli edelle lähettää muutaman miehen, ”joita kutsutaan roomalaisella kielellä nimellä minsorator ja antikensor [μινσωρατόρων καὶ ἀντικηνησώρων].”¹⁰⁹ Nämäkin sanat ovat selkeästi latinaa: ensinnä mainittu viittaa latinankieliseen orator- eli puhuja-sanaan, kun taas jälkimmäinen tarkoittaa sitä, joka vastusti censoria eli erästä antiikin roomalaista virkamiestä. Leo kuitenkin käyttää tässä kohtaa edellisistä poiketen sanaliittoa roomalainen kieli (rhomaia glossa, Ῥωμαία γλῶσσα). Erilaiset kirjoitustavat eivät kuitenkaan mielestäni vaikuta niiden merkityksen vaan kertovat, kuinka monimuotoinen Leon käyttämä kreikka on.

¹⁰⁷ Taktika (2010) s. 6–7

¹⁰⁸ Taktika (2010) s. 50–51

¹⁰⁹ Taktika (2010) s. 596–97

Konstantinos VII ei käsittele laajemmin rooman saati sitten omaa kieltään. Hän kuitenkin puhuu Leon tapaan sitä, kuinka erästä sotilasvirkaa kutsutaan latinaksi: ”Mastromiles” [μαστρομίλης] tarkoittaa roomalaisten kielellä [Rhomaion dialektos, Ῥωμαίων διάλεκτος] armeijan katepanoa.¹¹⁰ Katepano oli upseeri, joka vastasi 700–1100-luvuilla itsenäisestä sotilaisyksiköstä ja/tai -alueesta, kun taas ”mastromiles”, joka tulkintani mukaan on oikein latinaksi kirjoitettuna magister militum (sotilaiden mestari), oli ennen 660-lukua yleisesti ottaen divisioonan päällikkö.¹¹¹ Konstantinoksen mukaan he olivat kuitenkin samantasoisia, mikä voi olla ihan hyvin totta. Tutkimukseni kannalta on kuitenkin oleellista, että hän yhdistää Leo VI:n tapaan roomalaisten kielen latinankielisiin, eikä kreikankielisiin roomalaisiin. Konstantinos käyttää kuitenkin eri sanoja kuin Leo: ”Rhomaion” tarkoittaa ”roomalaisten” ja ”dialektos” taas kieltä. Kreikan kielen monipuoliset mahdollisuudet kuvata esimerkiksi tätä rooman kieltä vain kasvavat, kun siirryn käsittelemään seuraavaa lähdettä.

Myös Anna Komnene kirjoittaa rooman kielestä, kun hän kertoo bysanttilaisjoukkojen onnistumassa olevasta turkkilaislinnoituksen valtaamisesta: ”sisällä olevat turkkilaiset tiesivät, mitä oli tapahtunut ja ymmärsivät, ettei vastarinta ollut enää kannattavaa. He alkoivat pyytää Herralta apua roomaksi [rhomaizontes, Ῥωμαίζοντες].”¹¹² Tässä rooman kieli esiintyy täysin eri muodossa kuin Leo VI:n ja Konstantinos VI:n teksteissä. Se on myös tyystin toisessa merkityksessä – rooman kieli tarkoittaa Annan käytössä ilman muuta sitä, jonka me ymmärrämme kreikan kielenä. Rooman kieli ei tässä kontekstissa tarkoita latinan kieltä, sillä turkkilaiset pyysivät armoa Jumalalta* ilman muuta kreikaksi bysanttilaisten edessä. Porfyrogennete myös mainitsee samassa kappaleessa selvästi, että piirittäjät olivat roomalaisia (Ῥωμαῖοι), jotka hän yhdistää kirjassaan poikkeuksetta omaan kansaansa, ei keihinkään muihin ihmisiin. Anthony Kaldellis kertookin, että keskibysanttilaisella kaudella yhä useammat bysanttilaiset alkoivat nimittää kieltään rooman kieleksi ja tuo käytäntö oli täysin vahvistunut vuoteen 1250 mennessä.¹¹³ Tämän havaitsenkin lähteistäni: Leo VI ja Konstantinos VII liittävät tuon kielen latinalaisiin, mutta Anna Komnene jo bysanttilaisiin. Luulen, että muutos tapahtui ensisijaisesti suuren skisman (1054) ja ristiretkien aiheuttaman latinalaisvastaisuuden vuoksi – roomalaisuutta ei haluttu enää millään tavalla liittää länteen vaan bysanttilaiset olivat kaikin tavoin ainoita roomalaisia.

¹¹⁰ De Administrando Imperio (1966) s. 116–117

¹¹¹ Haldon (2008) s. 224

¹¹² The Alexiad (2009) s. 203, Annae Comnenae Alexias (2001) s. 223

*Huomiotta tulee jättää se kiinnostava mutta epäjohdonmukainen seikka, että Komnenen kuvailemat turkkilaiset olivat todennäköisesti islaminuskoisia, eivätkä luultavasti olisi rukoilleet Herralta (Kyrios, Κύριος) mitään.

¹¹³ Kaldellis, Romanland (2019) s. 101–2

Komnene ei kuitenkaan käytä kielestään ainoastaan nimeä rooman kieli vaan pitää täysin sen synonyyminä helleeninä eli kreikkaa. Tämä ilmenee jo *Aleksiaksen* alussa, kun hän sanoo omistaneensa opinnoissaan kaikista hartaimmin kreikan kielelle* [hellenizein, ἑλληνίζειν].¹¹⁴ Tähän kohtaan sopii myös aiemmin käyttämäni lainaus, jossa Komnene kertoo turkkilaisten vastaisen sotaretken tapahtumista: ”Yön läpi he [turkkilaiset] ulvoivat kuin sudet; toisinaan he ilkkuivat roomalaisille, sillä heistä osa oli puolibarbaareja kreikkaa puhuvien [hellenizontes, ἑλληνίζοντες] joukossa.”¹¹⁵ Tämä kohta todistaa vielä edellistäkin paremmin, että porfyrogeneten mukaan roomalaiset olivat selvästikin kreikankielisiä mutta edellisen kappaleen perusteella myös roomankielisiä.

Komnene käsittelee kreikan kieltä vielä aiemmin esittelemässäni kohdassa, jossa lukutaidoton kreikkalainen (tai helleeni) opettelee puhumaan omaa kieltään oikein (”ton agrammaton Hellenena orthos hellenizonta”, ” τὸν ἀγράμματον Ἑλληνα ὀρθῶς ἑλληνίζοντα”).¹¹⁶ Tässä ei voi varmuudella tietenkään liittää kreikkalaista roomalaisiin, vaikka edellä puhutaankin siitä, että roomalainen käsittelee Aleksioksen perustamassa orpojen koulussa kreikkalaisia tekstejä. Mikään tässä kohdassa ei viittaa siihen, että kreikan kieli olisi sama asia kuin rooman kieli tai edes kieli, jota roomalaiset puhuivat, mutta muut – edellä esittelemäni – kohdat Anna Komnenen teoksessa viittaavat.

Anthony Kaldellis esittää, että kreikan (oletettavasti helleenin) puhujaa saatettiin Bysantissa kutsua helleeniksi (eli kreikkalaiseksi), sillä bysanttilaiskirjoittajat tiesivät latinan olleen roomalaisten esi-isien kieli.¹¹⁷ Havaintoni eivät ole ainakaan täysin ristiriidassa hänen huomionsa kanssa, vaikka Anna Komnene yhdistääkin kreikan rinnalla rooman kielen bysanttilaisiin. Leo VI ja Konstantinos VII kuitenkin yhdistävät rooman kielen yksinomaan latinaan.

Tutkimistani hagiografioista ainoastaan Neilos Rossanolaisesta kertovassa teoksessa käsitellään bysanttilaisten puhumaa kieltä. Erään latinalaisen luostarin apotti kehotti häntä palaamaan Monte Cassinon suureen luostariin ja pitämään siellä jumalanpalveluksen kreikan kielellä (Helladi fone, Ἑλλάδι φωνῆ).¹¹⁸ Tässä ei kuitenkaan ole selvää kutsuiko latinalainen

*Olisi ehkä aivan mahdollista kääntää hellenizein suomeksi helleeniksi, kuten olen johdonmukaisesti pyrkinyt kääntämään esimerkiksi rhomaïoksen (Ῥωμαῖος) roomalaiseksi. Koska kreikka-nimitys kutienkin liitetään nykyisten ja aiemmin eläneiden kreikkalaisten puhumaan kieleen Suomessa, käytän tuon kielen keskiaikaisesta muodosta suomeksi kreikka-nimeä selkeyden vuoksi.

¹¹⁴ The Alexiad (2009) s. 3, Annae Comnenae Alexias (2001) s. 5

¹¹⁵ The Alexiad (2009) s. 444, Annae Comnenae Alexias (2001) s. 475

¹¹⁶ The Alexiad (2009) s. 454 Annae Comnenae Alexias (2001) s. 484–85

¹¹⁷ Kaldellis (2007) s. 185–186

¹¹⁸ The Life of Saint Neilos of Rossano (2018) s. 224–225

apotti Neiloksen äidinkieltä kreikaksi vai myös pyhimys ja/tai hänen elämäkertansa kirjoittaja. Tämän hagiografian kirjoittaja saattoi nimittäin tietää hyvin tarkasti kuvailemansa henkilön vaiheista oltuaan tämän läheinen oppilas, ja voi olla, että teoksessa lainataankin suoraan latinaa apottia, vaikka Neilos olisi kutsunut kieltään eri nimellä. Anthony Kaldellis kuitenkin esittää, että Etelä-Italian kreikankielinen väestö saattoi kutsua itseään Graikoi-nimellä ympäröivän latinankielisen enemmistön vaikutuksesta.¹¹⁹ On kiinnostava huomio siihen, että Neilos eli Leo VI:n ja Konstantinos VII:n aikaan, jolloin roomalaisiksi itseään nimittävät ihmiset kutsuivat kieltään helleeniksi eli kreikaksi. Näin ollen uskon, että käsittelemäni eteläitalalainen munkki katsoi puhuvansa juuri tuota viimeksi mainitsemaani kieltä.

Neiloksen hagiografiassa puhutaan myös rooman kielestä (ῥωμαϊκή γλῶσσα), kun pyhimys vastaa seuraaviin teologisiin kysymyksiin sitä käyttäen: ”Kerro meille, pyhä isä, mitä on munkin työ? Ja kuinka löydämme armon?”¹²⁰ Tässä rooman kielellä tarkoitetaan mitä todennäköisimmin latinaa, mikä perustuu ensinnäkin siihen, että Neilos on latinalaisessa Monte Cassinon munkkiyhteisössä. Aiemmin nyt käsiteltävässä pyhimyselämäkerrassa puhuttiin kreikan kielestä, mikä vihjaa myös siihen suuntaan, että nyt on kyse latinasta. Kaiken kaikkiaan Neiloksen hagiografia tuntuu noudattavan samaa kaavaa kuin *Taktika* ja *De administrando imperio* niiden käsitellessä nykyisin latinaksi ja kreikaksi ymmärrettäviä kieliä.

Liutprand Cremonalainen ei teksteissään käytä sanaa ”rooman kieli.” Liutprand kutsuu useimmiten bysanttilaisten puhumaa kieltä nimellä Graece lingua, joka merkitsee suoraan käännettyinä kreikan kieltä. Itse pääosin käyttämänsä kieltä hän nimittää Latina linguaksi.¹²¹ Liutprand ei kertaakaan pidä puhumaansa kieltä rooman kielenä, mikä perustuu ehkä siihen, ettei hän pitänyt länsieurooppalaisia roomalaisina, kuten osoitin ylempänä. Hän ei tosin pitänyt bysanttilaisiakaan roomalaisina vaan kreikkalaisina, mikä selittää miksi hän kutsuu heidän kieltään kreikaksi.

Toisaalta Liutprand käyttää kerran teksteissään sanaa Atticum eloquium¹²², jonka historian ja romaanistien kielten ja kirjallisuuden professori Paolo Squatriti kääntää kreikan kieleksi (Greek language). Tuossa kohdassa puhutaan parakoinomenos* Basileioksesta, jota kuvailaan latinaksi seuraavasti: ”Attico pollentes eloquio.” Mielestäni tuo voi tarkoittaa, että hän puhui voimakasta attikaa eli attikan murretta tai että hän puhui voimakkaan attikalaisella

¹¹⁹ Kaldellis, *Romanland* (2019) s. 223

¹²⁰ *The Life of Saint Neilos of Rossano* (2018) s. 226–227

¹²¹ Liudprand of Cremona (2007) s. 267, Liudprandi Cremonensis (1998) s. 207

¹²² Liudprand of Cremona (2007) s. 248, Liudprandi Cremonensis (1998) s. 194

* Korkea, useimmiten eunukeille varattu hovivirka

tyyllillä. Attikaa käytettiin säädylisen koineen lisäksi esimerkiksi Bysantissa ainakin kirjallisuuden kielenä. Tähän liittyen Anthony Kaldellis arvelee, että Anna Komnene saattoi puhua hienostuneemmalla kielellä¹²³, mikä tukee sitä, että myös nyt käsiteltävä parakoinomenos Basileios saattoi ihan hyvin puhua attikaa tai attikalaisittain. Tällöin professori Paolo Squatriti olisi väärässä väitteellään, jonka mukaan Liutprand tarkoitti Basileioksen puhuvan kreikkaa. Jos professorin käännös kuitenkin pitää paikkaansa, niin Atticum eloquim on synonyymi Graece lingua -sanaliitolle, mihin en kuitenkaan usko.

Liutprand kertoo eräästä tapauksesta, jonka voisi käsittää nykytermein olevan kielipoliittinen kannanotto. Hän kertoo kriittisellä tavalla, että eräs latinankielinen kokki osti Konstantinopolissa ”yhtä paljon ruokaa neljällä kolikolla kuin kreikankielinen [grecologos] yhdellä.”¹²⁴ Tämä ilmentää, että kreikan kieli olisi ollut täysin ylivertainen latinaan ja siten myös todennäköisesti muihin kieliin nähden. Liutprandin anekdoottiin on kuitenkin syytä suhtautua kriittikillä, sillä hänen kirjoitustensa viimeinen osa, *Lähetystö (Legatio)*, on muutenkin täysin bysanttilaisvastainen (samassa tekstissä on muun muassa Liutprandin perustelut sille, miksei paavi pitänyt Bysanttia Roomana). Lisäksi Liutprandin kanssa samanaikaisesti elänyt Konstantinos VII pitää frankkeja eli koko Länsi-Euroopan väestöä ainakin melkein bysanttilaisten tasoisina, kuten selvitin ylempänä. Bysanttilaisen latinalaisvastaisuus syntyi lukemani perusteella vasta myöhemmin, sillä Anna Komnene ei juuri lausu hyvää sanaa lännen ihmisistä. Oma mielipiteeni siis on, ettei noin suurta kielisyrjintää olisi noiden alkuperäislähdeperusteluiden lisäksi voinut tapahtua ennen ristiretkiä pelkästään sen takia, että Konstantinopoli oli kansainvälinen kaupunki, jossa oli muun muassa ulkomaalaisia kauppiaita, pyhiinvaeltajia ja palkkasotilaita.¹²⁵ Aktiivinen kielisyrjintä olisi voinut karkottaa kaupungista ulkomaalaisia ja aiheuttaa sille merkittävän vaurauskadon. Liutprandin anekdootti saattaa kuitenkin olla yksittäistapauksena mahdollinen.

Harmikseni en löytänyt Nestorin kronikasta kohtaa, joka olisi käsitellyt riittävän mielenkiintoisesti bysanttilaisten käyttämää kieltä. Myös arabien käsitystä heidän puhumastaan kielestä on hankala jäljittää. Kun ristiretkeläiskronikatkaan eivät juuri kiinnitä huomiota tähän asiaan, olen ikävä kyllä joutunut ei-bysanttilaisista lähteistäni turvautumaan vain Liutprandin kirjoituksiin. Mielestäni ne ja bysanttilaiset lähteeni muodostavat kuitenkin hyvän kokonaisuuden.

¹²³ Kaldellis (2007) s. 238, s. 239

¹²⁴ Liudprand of Cremona (2007) s. 267, Liudprandi Cremonensis (1998) s. 207

¹²⁵ Harris (2015) s. 179

5. Johtopäätökset

Lopuksi tiivistän tutkimukseni muutamaan sivuun, joista ilmenevät sen tärkeimmät havainnot. Lisäksi tuon ilmi näkemykseni tutkimukseni tieteellisestä arvosta.

Jaoin ensimmäisen lukuni kolmeen osaan. Ensimmäisessä valaisin sitä kuinka kreikankieliset lähteeni näkevät Bysantin valtakunnan. *Taktikasta*, *De administrando imperio*sta ja *Aleksiauksesta* käy selkeästi ilmi, että ne pitävät Bysanttia Roomana. Leo VI, Konstantinos VII ja Anna Komnene käyttävät kaikki roomalaisten-liitettä (rhomaion, Ῥωμαίων) käsitellessään kotimaataan. Ne liittävät sen johonkin valtiota tai valtaa merkitsevään sanaan kuten basileiaan eli keisarikuntaan. Myös Romania-termi, jonka eräät tutkijat liittävät tiivistä Bysanttiin, esiintyy lähteistössäni, vaikkakin vain *De administrando imperio*ssa. Se kertoo, ettei Romania ollut kovinkaan yleisessä käytössä ainakaan kirjallisen sivistyneistön parissa, mikä johtuu sen kansanomaisuudesta. Maininnan arvoista on, että Anna Komnene kertoo rauhansopimuksessa käytetyn Uuden Rooman keisarikunta -nimitystä hänen kotimaastaan. Luulen, että tuota nimitystä käytetään, jotta Bysanttilaisten kanssa rauhaa hieroneiden normannien olisi helpompi hyväksyä rauhansopimus. Käyttämässäni hagiografioissa ei kiinnitetä juurikaan huomiota Bysantin valtioon, mikä selittynee niiden teologisella tarkoituksella.

Arabeilla oli hyvin samanlaiset käsitykset Bysantista kuin bysanttilaisilla itsellään – heidän mielestään tuo kreikankielinen valtakunta oli Rooma eli Rum. Toisinaan he saattoivat kuitenkin laajentaa Rumin käsittämään koko Eurooppaa tai kristikuntaa. Lähteisiini perustaen sanon olevan ilmeistä, että latinalaiset kutsuivat Bysanttia keskibysanttilaisella kaudella Kreikaksi. Samoin tekivät muinaisitäslaavit. Hieman kummallisesti osa ensimmäisen ristiretken kronikoitsijoista nimittää Anatoliaa Romaniaksi, mikä selittynee sillä, että käsite on lainattu turkkilaisilta.

Tämän luvun lopuksi tarkastelin Bysantin luonnetta. Käsittelemilläni keisarillisilla lähteillä on selkeä näkemys siitä, että Rooma eli Bysantti oli aiemmin paljon suurempi, mikä yhdistää sen selkeästi antiikin Roomaan. Tämä on siis vahva argumentti sen puolesta, että ainakin keskibysanttilaisen hallitsevan älymystön mielestä Bysantti oli suoraan Roomaan jatkumoa, ei minäkäänlainen perillinen sille. Ristiretkeläiskronikoitsijat taas kertovat Bysantin olevan erittäin rikas valtio ja erityisesti Euroopan tasolla se olikin pitkään kaikista vaurain.

Bysanttilaiset ja bysanttilaisuus -lukuni alussa analysoin sitä, kuinka bysanttilaiset lähteeni näkivät bysanttilaisuuden. Keisareiden Leo VI:n ja Konstantinos VII:n sekä keisarin tyttären

Anna Komnenen näkemykset eroavat selkeästi käyttämistäni hagiografioista, joiden kirjoittajat kuuluvat kaikki suurella todennäköisyydellä papistoon. Keisariperheen näkemykset painottavat bysanttilaisten roomalaisuutta, kun taas papisto jättää sen käsittelyn usein pois. Kirkonmiehien käytäntö johtui mitä todennäköisimmin siitä, etteivät he pitäneet maallisia asioita tärkeinä vaan painottivat uskontoa ja taivaallisia asioita.

Keisarillisten lähteideni mukaan keskibysanttilaisella kaudella painotettiin usein sitä, että antiikin roomalaiset olivat bysanttilaisten eli keskiaikaisten roomalaisten suoria esi-isiä. Heidän yhteytensä antiikin kreikkalaisiin taas ei ole selkeä. Helleeni- eli meidän käsitystemme mukaisen kreikkalainen-sanan käytössä taas oli vaihtelua Anna Komnenen ja häntä merkittävästi aiemmin kirjoittaneen Konstantinos VII:n välillä. Konstantinos liitti sen selvästikin kreikkalais-roomalaista uskoa harjoittaneisiin pakanoihin, kun taas Anna käytti sitä suoraan roomalaisten eli bysanttilaisten synonyyminä. *De administrando imperio*n tapaan Symeon Metafrasteen *Menologionissa* helleenit liitetään ei-kristittyihin, kun taas Argoksen piispa Pietarin kirjoittamassa *Methonen piispa Athanasioksen hautajaispuheessa* heidät samaistetaan hyvin selkeästi antiikin kreikkalaisiin. Anna Komnene samaisti kyllä keskiajan roomalaiset antiikin roomalaisiin, mutta heidän ja antiikin kreikkalaisten välillä ei näy hänen tekstissään selkeää yhteyttä. Leo VI tuo esiin Graikoi-termin, joka tarkoittaa latinasta käännettynä kreikkalaista, mutta jonka keisari liittää selkeästi vain erään Bysantin alueen asukkaisiin, ei bysanttilaisiin yleensä.

Hyvin mielenkiintoinen kysymys tutkimukseni kannalta on se, että pitivätkö bysanttilaiset itseään roomalaisina eli oliko heillä roomalainen identiteetti. Käsittelemäni tutkijatkaan eivät kyseenalaista sitä, että ylimystön ja sivistyneistön jäsenet pitivät itseään roomalaisina. Osa aiheen parissa työskennelleistä historioitsijoista kuitenkin asettaa kyseenalaiseksi sen, että bysanttilaisrahvas olisi pitänyt itseään roomalaisena. *Taktikasta* saa käsityksen, että rivisotilaat olisivat olleet tietoisia roomalaisesta isänmaastaan, mitä he luultavasti käsitelivät myös ”siviilielämässään” ja ainakin tätä kautta tieto asiasta olisi levinnyt yhteiskunnan alimpiinkin kerroksiin. Toisaalta osa analysoimistani hagiografioista liittävät käsittelemiensä henkilöiden patriksen (πατρις) tiettyyn kaupunkiin. Patris käännetään useimmiten nykyisin isänmaaksi tai harvemmin kotimaaksi, mutta minun mielestäni se saattaa keskibysanttilaisessa kontekstissa merkitä pelkästään isän kotipaikkaa. Ei siis ole syytä epäillä, että pelkästään patriksen nykyisestä poikkeava käyttö osoittaisi, etteivät bysanttilaiset tavallisen kansan edustajat olisi käsittelemälläni aikakaudella pitäneet itseään roomalaisina. Väitän siis käyttämieni lähteiden perusteella, että on melko todennäköistä, että bysanttilaisrahvas piti itseään roomalaisina.

Bysanttilaisten identiteetti on erittäin mielenkiintoinen kysymys ja siitä voisi kirjoittaa kokonaisen väitöskirjan laajentamalla käytettävät lähteet koko Bysantin ajalle (300-luku–1453). Rahvaan identiteetin selvittäminen on kuitenkin todella hankalaa, sillä tavalliselta kansalta on jäänyt hyvin vähän, jos ollenkaan kirjoitettuja lähteitä. Olen kuitenkin havainnut, että kansalle ääneen luettaviksi suunnitellut hagiografiat saattavat paljastaa paljonkin rahvaan käsityksistä.

Muiden identiteettikäsityksiä on muutenkin vaikea selvittää, jo yksinomaan professori Jukka Korpelan kirjoittaman erinomaisen määritelmän vuoksi: ”Geneettinen perimä ei muodosta identiteettiä, mutta vääräkin uskomus siitä muodostaa. Tämä uskomus saattaa olla itsellä omasta tai toisen taustasta. Ihmisen identiteettiä onkin pidettävä subjektiivisena kokemuksena ja tajuttava, että lähteiden väitteet ovat osa ulkopuolisen kirjoittajan käsitystä.”¹²⁶ Genetiikasta bysanttilaisilla ei muutenkaan ollut tietoa, mutta he sivuuttivat yhteytensä antiikin kreikkalaisiin ja puhuivat vain yhteydestään vanhoihin eli antiikin roomalaisiin. Mistään lähteistä ei kuitenkaan voi selvittää, minkälainen oli esimerkiksi yleisesti kansan todellinen näkemys omasta identiteetistään. Vain ja ainoastaan itse kirjoittajan oma näkemys tulee (mahdollisesti) lähteistä ilmi, kenenkään muun mielipidettä sei ei täysin varmasti paljasta. Historiankirjoitus on yleensäkin aina jossain määrin subjektiivista, mutta toisten määrittelyssä on aina mukana vahvasti kirjoittajan oma käsitys.

Bysanttilaiset ja bysanttilaisuus -lukuni ensimmäisessä alaluvussa selvitin, että latinalaiset lähteeni – Liutprand Cremonalaisen kirjoitukset ja ristiretkikronikat – pitivät bysanttilaisia kreikkalaisina. Edellisestä luvusta selvisi, että ne kutsuvat loogisesti myös Bysantin valtiota Kreikaksi. Muinaisitäslaavit seurasivat jälleen heidän käytäntöään, mikä johtui siitä että heillä oli tiiviimmät välit lännen kuin Bysantin kanssa. Arabien näkemys bysanttilaisista oli kummallinen, sillä he kutsuivat näitä useimmiten roomalaisiksi, mutta kielsivät heidän kreikkalaisuutensa, koska pitivät itseään antiikin kreikkalaisten tieteellisinä perillisinä.

Kiinnostavaa on, että Liutprand Cremonalainen kertoo syyn, miksi bysanttilaisia ei kutsuta roomalaisiksi: ”Teidän vaihdettuanne kielenne, käytäntönne ja pukeutumisenne pyhin paavi ajatteli, että roomalaisten nimi suututtaa teitä...” Tämä on tietysti hienovarainen selitys, mutta paljastaa sen tosiasian, että bysanttilaisia ei länessä kutsuttu pääasiassa roomalaisiksi siksi, etteivät he puhuneet äidinkielenään latinaa. Käytännöllä ja pukeutumisella ei luullakseni ollut mitään oikeaa merkitystä – kielen lisäksi sillä, että Bysantti ei enää hallinnut Rooman kaupunkia, sen sijaan varmasti oli. Miellyttääkseen isäntäänsä Liutprand kuitenkin vakuutti paavin

¹²⁶ Korpela (2015) s. 31

kutsuvan jatkossa bysanttilaisia roomalaisiksi. Näin oli usein asian laita, kun latinalaiset halusivat liittoutua bysanttilaisten kanssa.

On myös mielenkiintoista, että Liutprand erottaa antiikin pakanalliset roomalaiset bysanttilais-roomalaisista, vaikkei se ilmene tekstistä suoraan mitenkään. Tulkintani saa tukea myös tutkijoiden puolelta.

Kolmannen lukuni toisessa alaluvussa esittelen sitä, kuinka bysanttilaiset suhtautuivat muihin ja kuinka he näkivät oman ”kansallisen arvonsa.” Erityisesti Anna Komnenen *Aleksiaksesta* kuultaa läpi se, miten vaikeaa roomalaiseksi eli bysanttilaiseksi oli tulla. Hän jakoi ihmiset roomalaisiin, puolibarbaareihin ja barbaareihin. Kiinnitän tutkimuksessani erityisesti huomiota ”puolibarbaari”-käsitteeseen ja osoitan, että Komnenen kriteerein puolibarbaariksi nimeämiseen riitti se, että osasi (mahdollisesti) äidinkielen tasoisesti jotakin muuta kieltä kuin kreikkaa. Tämä viitanee siihen, että puolibarbaari oli saanut vaikkapa turkin kielen taidon toiselta vanhemmaltaan. Barbaari-käsite taas voisi suomeksi tarkoittaa muukalaista ja sillä viitattiin kaikkeen ulkomaalaiseen – niin ihmisiin kuin käytäntöihin ja esineisiin. Erityisen vieras bysanttilaisille tuntuivat olleen etiopialaiset, jotka esiintyvät lähteistössäni muutamia kertoja. Heidän erilaisuutensa eurooppalaisiin nähden aiheutti luullakseni heihin kohdistuneen vieroksunnan.

Bysanttilaiset tuntuivat ajattelevan, että sodassa tuli olla armollinen ja esimerkiksi sotavangit oli hyvä armahtaa. Anna Komnene perustelee tämän käytöksen sillä, että ulkomaalaisetkin ovat ihmisiä. Toisaalta juuri hän sanoo, ettei ihminen voi muuttua. Käytännössä tuo liittyy myös siihen, ettei roomalaiseksi eli bysanttilaiseksi voinut muuttua. *Neilos Rossanolaisen pyhimyselämäkerrasta* ilmenee, ettei juutalaisia kohtaan oltu armollisia kirkon lakien vuoksi – maalliset lait olisivat kyllä taanneet heille samat oikeudet kuin bysanttilaisille ortodoksikristityille.

Bysanttilaiset olivat tutkimukseni mukaan omasta mielestään ”luvattu kansa”, mitä korostavat erityisesti Jumalan lahjat Rooman valtakunnalle. Tärkeää oli myös se, että bysanttilainen kristinusko oli täysin lyömätön kaikkien uskontojen ja kristinuskon suuntausten joukossa. Bysanttilaisten tärkeys näkyi samaten siinä, etteivät Konstantinos VII:n sääntöjen mukaisesti keisari tai porfyrogennetokset saaneet mennä naimisiin muiden kuin frankkien kanssa. Anna Komnenen elinaikaan tullessa suhtautuminen frankkeihin oli kuitenkin muuttunut.

Kolmannen lukuni viimeisessä alaluvussa käsittelen bysanttilaisten pukeutumista, joka oli olennainen osa heidän kulttuuriaan niin sisältä kuin ulkoakin katsottuna. *Neilos Rossanolaisen*

hagiografia osoittaa, että bysanttilaislapset näkivät helposti eron roomalaisen ja vieraan vaatetuksen välillä. Samalla tavalla tavalliset ihmiset tunnistivat *Aleksiaksen* mukaan Bohemondin ulkomaalaiseksi pelkän pukeutumisen perusteella. Kummastakin lähteestä ilmenee, ettei Neiloksen tai Bohemondin oletettua vierasta kulttuuritaustaa kuitenkaan tunnistettu.

Liutprand Cremonalainen taas väittää Bysantin hovissa pukeutuneen eri tavalla kuin lännessä – jopa niin poikkeavasti, että koiratkin sen huomasivat.

Viimeisessä luvussani paneudun bysanttilaisten kieleen. *De administrando imperio* ja *Taktika* kutsuvat latinan kieltä nimellä roman kieli, mikä voidaan todistaa esimerkiksi näiden teosten antamien latinankielisten sanojen perusteella. Konstantinos VII ja Leo VI siis viittaavat kumpikin latinankielisiin sotilasvirkoihin kertoen, että ne ovat ”roomankielisiä.” Nämä keisarit eivät kuitenkaan käsitelle lainkaan omaa kieltään, joka ei rationaalisesti pääteltynä voinut olla rooman kieli.

Sitä vastoin Anna Komnene käsittelee myös omaa kieltään, jonka hän useimmiten nimeää helleeniksi eli nykyäskityksen mukaan kreikaksi. Hänelle se on kuitenkin rooman kielen synonyymi. Näin huomaan, että rooman kielen merkitys oli muuttunut täysin reilussa 150 vuodessa, kun sitä käytetään eri tavalla *Taktikassa* ja *De administrando imperio*ssa kuin *Aleksiaksessa*. Professori Anthony Kaldellis vahvistaa tämän nimenvaihdoksen ja hänen mukaansa se oli täysin vakiintunut vuoteen 1250 mennessä.

Hagiografioistani ainoastaan Neilos Rossanolaisen elämää käsittelevässä tarkastellaan bysanttilaisten puhumaa kieltä. Hänen elämäkertansa on kirjoitettu vain puolisen vuosisataa *De administrando imperio*n jälkeen, ja se yhdistää myös mitä todennäköisimmin rooman kielen latinaan. Hagiografiassa puhutaan niin kreikasta kuin rooman kielestäkin, jälkimmäinen merkitsee nähdäkseni tässä kontekstissa siis latinaa.

Bysanttilaisen kulttuuripiirin ulkopuolisista lähteistä löysin bysanttilaisten kieleen liittyvää tekstiä ainoastaan Liutprand Cremonalaisen teoksista. Hän yhdistää järjestelmänmukaisesti jälleen Bysantissa puhutun kielen kreikkaan, mutta on myös tietoinen sen yläluokan taitamasta Attikan klassisesta murteesta. Liutprand väittää, että Konstantinopolissa oltaisiin harjoitettu nykytermein kielestä johtuvaa syrjintää, mitä en kuitenkaan ainakaan tämän papin mainitsemassa mittakaavassa usko tapahtuneen.

Tutkimukseni tieteellinen arvo pohjautuu mielestäni erityisesti siihen, että tuon ilmi, sen kuinka bysanttilaiset näkivät itsensä ja kuinka heidät nähtiin keskibysanttilaisella kaudella. Olen suhteelliseen laajaan alkuperäislähteistöön perustuen osoittanut, että bysanttilaisilla oli

todennäköisesti säädystä riippumatta ainakin jossain määrin roomalainen identiteetti. Heidän puhumansa kieli ei liittynyt heidän identiteettiinsä, vaikka myöhemmin sekin liitettiin roomalaiseen identiteettiin siten, että sen nimeksi vakiintui rooman kieli. Bysanttilaisuus oli havaittavissa niin sisältä kuin ulkoakin päin ja sen ominaispiirteitä olivat erityisesti kieli ja ortodoksinen kristinusko mutta myös esimerkiksi vaatetuksen perusteella saattoi havaita bysanttilaisen.

Olen mielestäni tuonut esille paljon sellaista, mihin en ole tutkimuskirjallisuudessa törmännyt. Aihettani on kuitenkin tutkittu melko vähän ja viittaa useimmiten tutkijoiden argumentteihin silloin, kun en ole tehnyt havaintoa täysin itse vaan olen tukeutunut korkeampaan tieteelliseen argumenttiin. Olen myös ollut eräiden argumenttien kanssa eri mieltä. Tutkijat ovat Bysantin olemusta tutkiessaan tulleet hyvin erilaisiin tuloksiin – monet vähättelevät sen roomalaisuutta, kun taas eräät Anthony Kaldellis mukaan lukien argumentoivat Bysantin ja bysanttilaisten roomalaisuuden puolesta. Itse olen mielestäni tuonut myös hagiografioista jonkin verran sellaista uutta asiaa, johon en ole kohdannut akateemisissa teksteissä, mikä johtunee siitä, että tutkijat pohjaavat usein tutkimuksensa pyhimyselämäkertoja tunnetumpiin alkuperäislähteisiin, kuten juuri *Taktikaan*, *De administrando imperioon* ja *Aleksiakseen*.

Koska olen painottanut tutkimuksessani kuuluisempien lähteiden lisäksi hagiografioita, olen tuonut tutkimuksessani uutena tietona erityisesti niissä ilmenneen identiteetikäsityksen. En ole kohdannut tutkimuskirjallisuutta, jossa oltaisiin käsitelty niiden antamaa erilaista kuvaa patris- eli nykykäsittein isänmaa-sanasta. Olen siis selvittänyt tutkimuksessani, että isänmaa liitettiin keskibysanttilaisella kaudella hagiografioissa yksinomaan kotikaupunkiin, ei suinkaan tämän päivän tapaan kotimaahan. Se saattaa merkitä, ettei bysanttilaisrahvaalla, jolle pyhimyselämäkerrat olivat tuttuja, ollut roomalaista identiteettiä. Tätä argumenttia vastaan on kuitenkin käyttämässäni alkuperäislähteistössä jonkin verran viitteitä, joten en lähde väittämään, ettei bysanttilaisrahvaalla olisi kokenut yhteyttä Roomaan. Eliitti koki kiistämättä olevansa roomalaista.

Toivon, että niin minun tutkimukseni kuin monet muutkin aiheeseeni liittyvät tieteelliset työt auttaisivat ymmärtämään Bysantin olleen Rooman jatkumo, ei millään tavalla antiikin Rooman jälkeen syntynyt Bysantin valtio. Tämä oli siis ainakin Bysantin valtaapitävien ja myös ainakin jossain määrin papiston kanta, tuskin heille tuli keskibysanttilaisella kaudella mieleenkään kyseenalaistaa asiaa. Vaikka asuinkaupunki saattoi olla bysanttilaisrahvaalle valtiota tärkeämpi asia, ei kukaan kiistäisi antiikin Roomankaan roomalaisuutta, jos sen tavallinen kansa tunsi samoin. Arabeillekin Bysantti oli muuttumattomasti Rooma, he eivät nähneet sen

osalta muutosta jälkikäteen määriteltyjen antiikin ja keskiajan välillä. Toivon myös, että läntinen historiakäsitys, jonka mukaan Bysantti olisi ollut Kreikka Rooman sijaan, jäisi perusteetomana täysin pois historian tutkimuksesta. Itse olen usein kohdannut tieteellisessä kontekstissa ilmiön, jossa bysanttilaisia kutsutaan kreikkalaisiksi. Bysantti taas on melko neutraali ja vaikkakin täysin anakronistinen, niin yleisesti hyväksytty termi keskiaikaiselle Rooman jatkumolle. Olen karttanut työssäni Itä-Rooma-käsitettä, sillä se ei esiinny käyttämissäni lähtiessä, eikä yhdessäkään muussa lukemassani bysanttilaisessa saati sitten muussa keskiaikaisessa tekstissä. Olisi kiinnostavaa selvittää tulevaisuudessa käytettiinkö itä- ja länsi-jakoa käsitteellisesti edes silloin, kun nykyisin Länsi-Roomana tunnettu valtio oli olemassa.

Lähteet ja kirjallisuusluettelo

Alkuperäislähteet

Anna Komnene, 2001, *Annae Comnenae Alexias*, toimittaneet: Athanasios Kambylis, Foteini Kolovou, ja Diether Roderich Reinsch. Walter de Gruyter, Berlin

Anna Komnene, 2009, *The Alexiad*, englanniksi kääntänyt: E. R. A. Sewter, käännöstä korjannut ja siihen johdannon on kirjoittanut: Peter Frankopan. Penguin Classics, London, England

Kaldellis, Anthony; Polemis, Ioannis, toimittaneet ja kääntäneet, 2019, *Saints of Ninth- and Tenth-Century Greece*, *Dumbarton Oaks Medieval Library*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, United States of America

Konstantinos VII Porfyrogennetos, 1966, *Constantinus Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, toimittanut: Gyula Moravcsik, englanniksi kääntänyt: R. J. H. Jenkins. *Dumbarton Oaks*, Washington, D.C

Leo VI, 2010, *The Taktika of Leo VI*, toimittanut ja englanniksi kääntänyt: George T. Dennis. *Dumbarton Oaks*, Washington, D.C.

Liutprand Cremonalainen, 1998, *Antapodosis: Homelia Paschalis; Historia Ottonis; Relatio De Legatione Constantinopolitana*, Paolo Chiesa, Brepols, Turnholti

Liutprand Cremonalainen, 2007, *The Complete Works of Liudprand of Cremona*, englanniksi kääntänyt Paolo Squatriti. Catholic University of America Press, Washington

Nestorin kronikka, Laurentius-teksti, vuodet 945–969: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr03.htm> ja 970–986: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr04.htm>

Papaioannou, Stratis, toimittanut ja kääntänyt, 2017, *Christian Novels from the Menologion of Symeon Metaphrastes*, Dumbarton Oaks Medieval Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, United States of America

Raymond L. Capra; Ines A. Murzaku; Douglas J. Milewski, toimittaneet ja kääntäneet, 2018, *The Life of Saint Neilos of Rossano*, Dumbarton Oaks Medieval Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, United States of America

Tyerman Christopher, toimittanut, 2004, *Chronicles of the First Crusade*, Penguin Classics, London

Tutkimuskirjallisuus

Černáková, Zuzana, ”The naming of Byzantium and the Old French Partonopeus de Blois”, *Byzantine and Modern Greek Studies* (2019), Cambridge University Press, <https://www-bridge-org.libproxy.helsinki.fi/core/journals/byzantine-and-modern-greek-studies/article/naming-of-byzantium-and-the-old-french-partonopeus-de-blois/3B06A144E25828212642F6ED5179EE0F>

Durak, Koray. ”Who Are the Romans? The Definition of Bilād Al-Rūm (Land of the Romans) in Medieval Islamic Geographies.” *Journal of Intercultural Studies* 31.3. (2010): 285–298, <https://www-tandfonline-com.libproxy.helsinki.fi/doi/full/10.1080/07256861003724557>

El-Cheikh, Nadia Maria, 2004, *Byzantium Viewed By the Arabs*, Distributed for the Center for Middle Eastern Studies of Harvard University by Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts

Goodman, Martin, 2017, *A History of Judaism*, Penguin Random House, Great Britain

Haldon, John, 2008, *The Byzantine Wars*, The History Press, Stroud

Harris, Jonathan, 2015, *The Lost World of Byzantium*, Yale University Press, New Haven

Howard, Douglas Arthur, 2001, *The History of Turkey*, Greenwood Publishing Group, Westport (CT)

Kaldellis, Anthony, 2019, "Ethnicity and Clothing in Byzantium", Papers from the Fourth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Koç University Stavros Niarchos Foundation Center for Antique and Byzantine Studies

Kaldellis, Anthony, 2007, *Hellenism in Byzantium – The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom

Kaldellis, Anthony, 2019, *Romanland – Ethnicity and Empire in Byzantium*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts

Kazhdan, A. P., 1991, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York, <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195046526.001.0001/acref-9780195046526>

Korpela, Jukka, 1996, *Kiovan Rusj – Keskiajan eurooppalainen suurvalta*, Ortodoksisen kirjallisuuden julkaisuneuvosto, Joensuu

Korpela, Jukka, 2015, *Länsimaisen yhteiskunnan juurilla – Jumalan laista oikeusvaltion syntyyn*, Gaudeamus, Helsinki

Mako, Gerald, ”Two Examples of Nomadic Conversion in Eastern Europe: the Christianization of the Pechenegs, and the Islamization of the Volga Bulgars (tenth to thirteenth century A.D.)”, 2011, Cambridge University Faculty of History, https://www.academia.edu/993993/Two_Examples_of_Nomadic_Conversion_in_Eastern_Europe_the_Christianization_of_the_Pechenegs_and_the_Islamization_of_the_Volga_Bulgars_tenth_to_thirteenth_century_A_D

Stouraitis, Ioannis, ”Roman Identity in Byzantium: a Critical Approach.”, *Byzantinische Zeitschrift* 107.1 (2014): 175–220, <https://www-degruyter-com.libproxy.helsinki.fi/document/doi/10.1515/bz-2014-0009/html>

Wickham, Chris, 2016, *Medieval Europe*, Yale University Press, New Haven, London